

Kapitalizmin Tarihsel Krizleri ve Uluslararası Para Sistemlerine Etkileri*

Özet

Abdullah Özdemir**, Mehmet Özyiğit***

Bu çalışma, kapitalist üretim biçimi altında uluslararası para sistemlerinin dönüşümlerinin tarihsel dinamiklerini açıklamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda kapitalist üretim biçiminin tarihsel krizleri ile uluslararası para sistemleri arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Çalışmanın temel tezi, uluslararası para sistemlerinde meydana gelen değişimlerin nedeninin kapitalist üretim biçiminin tarihsel krizleri olduğudur. Bu iddia, kapitalist sermaye birikimi, birikimin içsel çelişkileri olarak kriz ve toplumların tarihsel gelişimleri içinde uluslararası para sistemleri ile krizin karşılıklı etkileşimleri ele alınarak kanıtlanmaya çalışılmıştır. Tarihsel bir analizle, uluslararası para sistemlerindeki değişimlerin ancak kapitalist üretim biçimi altında genel bir paradigmatik değişimin ortaya çıkmasıyla olanaklı olduğu ileri sürülmüştür. Bu paradigmatik değişim ise ancak tarihsel kriz dönemlerinde görülebilmektedir. Tarihsel kriz olarak nitelenen kriz biçimlerinin ortaya çıkış dinamiğini ise kâr oranlarının düşme eğilimi yasası oluşturmaktadır. Çalışmada tarihsel krizler olarak tanımlanan krizler ile uluslararası para sistemlerinin dönüşümleri arasında, tarihsel bir ilişki ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararası Para Sistemleri, Tarihsel Krizler, Kapitalizm, Kâr Oranlarının Düşme Eğilimi Yasası*

JEL Sınıflandırması: F33, N1, E3

Historical Crises of Capitalism and Impacts on International Monetary Systems

Abstract

This study aims to explain historical dynamics of changes of international monetary systems under the capitalist mode of production. In this context its focus on the relations between historical crisis of capitalist mode of production and international monetary systems. Main thesis of the study is causes of changes on international monetary systems based on historical crisis. This claim has been tried to be proved as an accumulation of capitalist capital, as the internal contradictions of accumulation, in the historical development of the crisis and societies, taking into account the interactions of the international monetary systems and the crisis. Historical analysis suggests that changes in international monetary systems are only possible with the emergence of a general paradigmatic shift under capitalist mode of production. This paradigmatic shift can only be seen during the historical crisis periods. The law of the tendency of falling rate of profit constitutes the dynamic of the emergence of the crisis forms which are described as the historical crisis. There is a historical relationship between crises defined as historical crises in the study and the transformations of international monetary systems.

Keywords: *International Monetary Systems, Historical Crisis, Capitalism, The Tendency of Falling Rate Of Profit*

JEL Classification: F33, N1, E3

* Bu çalışma Adnan Menderes Üniversitesi (ADÜ), SBE, İktisat Anabilim Dalı, Aynı İsimli Yüksek Lisans tezinin geliştirilmiş halidir ve ADÜ, Bilimsel Araştırma Projeleri tarafından desteklenmiştir. Proje No: İİBF-13015.

** Doç. Dr., İktisat Bölümü, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Adnan Menderes Üniversitesi, e-posta: aozdemir@adu.edu.tr.

*** Araş. Gör., İktisat Bölümü, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, e-posta: mehmet.ozyigit@deu.edu.tr.

1. Giriş

Yarattığı gelişmelerle birlikte tarihsel olarak kapitalist üretim biçimi birçok krizi beraberinde getirmiştir. Başlangıç tarihleri, nitelikleri, içsel ya da dışsallıkları üzerine genel bir uzlaşmanın sağlanamamasına rağmen krizler, toplumsal bilimlerin temel tartışma gündemlerinden biridir. Çalışmanın temel amacı, toplumsal dönüşümlerin başat nedeni olarak tarihsel krizler ile uluslararası para sistemleri arasındaki ilişkilerin incelenmesidir. Öncelikle tarihsel krizler olarak tanımlanan krizlerin nitelikleri ve zamanları belirlenmiştir. Ardından uluslararası para sistemlerindeki dönüşümlerin nedenleri ve tarihsellikleri ortaya konmuştur. Tarihsel krizler, uluslararası para sistemlerindeki dönüşümlerin zamansal göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Uluslararası para sistemlerindeki değişiklikler, krizlerin geciktirilmesi, etkisinin azaltılması ya da aşılması için uygulanan politikalar olarak değerlendirilebilir. Ancak kapitalizmin çevrimsel krizlerinde ulusal para politikaları ön planda iken, tarihsel kriz dönemlerinde, uluslararası para politikaları uygulanma biçimleri, tasarımları hatta bütünüyle sistemin değiştiği gözlenmektedir. Bu bağlamda ortaya çıkan yeni uluslararası parasal ilişkilerin nedenlerinin ve niteliklerinin, 2008 tarihsel krizini ortaya çıkaran tıkanma ve krizden çıkışı mümkün kılacak bir takım teknik/teknolojik dönüşümlerle birlikte düşünülmesi gerektiği vurgulanmalıdır. Çalışmada mevcut parasal sistemde bir dönüşüm olarak ortaya çıkan yeni uygulamaların niteliklerinin ve yapısal etkilerinin anlaşılmasında; iktisadi sisteme esas hareketini veren, üretim sürecindeki dönüşümlerle birlikte tarihsel krizlerin nitelikleri ile yeni oluşacak olanı belirleyecek üretim süreci ve onun teknolojik niteliklerinin anlaşılmasının önemi vurgulanmaktadır.

Tarihsel olarak teknolojik gelişmelerle birlikte, mevcut üretim biçiminde ve toplumların yeniden üretim ilişkilerinde değişikliklere neden olan faktör üretici güçlerdeki sıçramalı gelişimlerdir. Bunlar üretim sürecinin kapitalizm ile birlikte temel unsuru haline gelen makinenin niteliklerindeki tarihsel sıçramalı devrimlerdir. Buharlı motorların keşfi,

içten yanmalı motorların ortaya çıkışı, bilgisayar, çip ve dijital teknolojilerin üretim süreçlerinde uygulanması ve genelleşmesi gibi. Diğer taraftan bu tarihsel gelişmeler sistemin yeniden üretiminin ve sermaye birikiminin temeli olan kâr oranlarının seyrinde önemli değişimlere neden olmaktadır. Dolayısıyla krizler ve kriz yasası¹ olarak kâr oranlarının düşme eğilimi, sistemin hem tıkanmasının hem de yeniden daha büyük ölçekte başlamasının tarihsel duraklarını meydana getirmektedir. Bu tarihsel krizler bir bütün olarak paradigmatik değişikliklere yol açmaktadır. İktisat akımlarından çalışma ilişkilerine, kavramların yeniden tanımlanmasından birikimin yeni koşullarına değin bütün bir süreç yeni gelişmekte olan koşullara uyumlu bir biçimde yeniden şekillenmektedir. Dolayısıyla uluslararası para sistemleri de kapitalizmin bu tarihsel krizleriyle ilişkili bir biçimde yeniden biçimlenmekte, değişmekte, oluşacak yeni kapitalizmin koşullarına uyum sağlayacak biçimde dönüşmektedir.

Çalışmanın birinci kısmında kriz kavramı ve sistemin bütününde paradigmatik değişikliklerin ortaya çıktığı dönemler olarak tarihsel krizler açıklanmaktadır. İkinci kısımda tarihsel krizler ile uluslararası para sistemlerindeki değişimlerin ilişkisi dört tarihsel alt dönemde ele alınmaktadır. İlk olarak 1873-1896 krizi: “büyük buhran” ve altın para sistemi, ardından 1929-1946 krizi: Bretton Woods ve altın kambiyo sistemi, küreselleşme, neoliberalizm gibi pek çok kavramın iktisat literatüründe ana akıma yerleştiği üçüncü dönem 1973-1980 krizi ve son olarak kapitalizmin son tarihsel krizi olarak 2008 krizi ve sonrası dönemdir. Bu kısım çalışmanın temel hipotezinin tarihsel kanıtlarla ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Her bir dönemin ortaya çıkışı ve çöküş süreçleri anlatılarak uluslararası para sistemlerindeki dönüşümlerin tarihsel dinamikleri kriz olgusuyla ilişkilendirilmektedir. Çalışma sonuç ve genel değerlendirme bölümüyle tamamlanmaktadır.

2. Kapitalizmin Tarihsel Krizleri

Toplumsal yeniden üretim sürecinde yeni kuramların ortaya çıkışı, hem mevcut paradigmadaki büyük çaplı bir yıkım gerçekleştirmektedir hem de olağan bilimin temel sorunları ile tekniklerinde büyük değişiklikler gerektirdiğinden, önemli belirsizliklerin yaşandığı dönemler sonucunda mümkün olmaktadır. Aynı zamanda üretimde olduğu gibi bilimde de üretim araçlarının yenilenmesi büyük bir lüks sayılır ve ancak bunu mutlaka gerektiren koşullarda gerçekleştirilir. Bunalımların büyük önemi de burada ortaya çıkar (Kuhn, 2015: 162). Tarihsel krizler, bütüncül bir toplumsal dönüşümün gerçekleşmesi gerekliliğinin ve araçlarda köklü bir yenilenmenin en şaşmaz habercileridir. Toplumun

1 Kâr Oranlarının Düşme Eğiliminin burada bir yasa olarak ele alınmasıyla ilgili yasa kavramının kavranışına dair açıklama yapmak gerekmektedir. Kapitalist üretim biçimi altında yasalar, “kaçınılmaz sonuçlara doğru katı bir zorunlulukla işleyen eğilimlerdir” (Marx, 2004: 16-17). Kapitalist üretim biçiminde tanımlanabilecek yasa bu nedenle “ancak çok karmaşık ve yaklaşık biçimde egemen bir eğilim ve sürekli bir dalgalanmaların hiçbir zaman kesinlikle belirlenemeyen ortalamaları” (Marx, 2006: 146) olarak işleyen süreçleri ifade eder. Bu bağlamda kâr oranlarının düşme eğilimi bir kriz yasası olarak ele alınmaktadır.

bütün alanlarında bütünsel bir yeniden yapılanmayı ifade eden bu tarihsel krizlerin, iktisadi kökenleri mevcuttur. Bu bağlamda tarihsel krizler; sermayenin yeniden üretim sürecinde, üretici güçlerin gelişerek toplam toplumsal sermayenin bileşiminde bir artışa neden olması sonucunda kâr oranlarının düşme eğilimine yol açan ve sistemin bütünüyle yeniden üretimi sürecinde bir kopukluğun yaşandığı dönemler olarak tanımlanabilir. Aynı zamanda bu tarihsel dönemler, mevcut paradigmalara sorgulanmaya başlandığı ya da geçerliliğini yitirdiği dönemlerdir. Bu bölümde öncelikle genel olarak kriz kavramı açıklanarak; tarihsel krizin, sistem açısından ne anlama geldiği ortaya konulacaktır.

2.1. İktisadi Kriz Kavramı ve Nedenleri

Kuramsal olarak ana akım iktisat teorisinde her bir kriz insan hatalarından ya da dışsal birtakım faktörlerden kaynaklanan, kapitalist sistemin yapısıyla ilişkisi olmayan farklı nedenlere sahip arızî durumlardır. Klasik iktisatta; üretimin değeri dağıtılan gelirin değerine eşit olmaktadır. Böylece malların mallarla değiştirilmesi, her arzın kendi talebini yaratması ve tüm üretimin tüketilmesi kendiliğinden bir doğal düzen içinde gerçekleşir. Bu durumda kriz rastlantısal bir durum olarak ortaya çıkar. Serbest piyasa ekonomisinin işleyişiyle birlikte otomatik olarak dengeye eğilimli bir ekonomik analiz ortaya koyan Neoklasik kurama göre, krizler, ekonominin bu doğal dengesini bozan dışsal faktörlerden kaynaklanan istisnai durumlardır. Ayrıca devlet müdahaleleri, işçi sendikaları, ücret politikaları gibi etkiler piyasaların işleyişini bozar, etkin işleyişini engeller ve krizlere neden olurlar (Yılmaz vd., 2005: 77-96). Tarihsel sırayla Keynesyen iktisat ya da Yeni Klasik teorisyenler açısından değerlendirildiğinde krize dair egemen iktisadın dışsallık, arızilik ve öngörülemezlik varsayımlarıyla çatışmayan bir devamlılık gözlemlenebilmektedir.

Ana akım iktisat teorisi içerisinde kriz; önceden bilinmeyen ya da öngörülemeyen bazı gelişmelerin makro iktisadi düzeyde devlet, mikro düzeyde ise firmaları ciddi olarak etkileyecek sonuçlar ortaya çıkarması anlamına gelmektedir (Aktan ve Şen, 2001: 1225-123). Kibritçioğlu'na (2001: 174-182) göre kriz; herhangi bir mal, hizmet, üretim faktörü veya finans piyasalarındaki fiyat ve/veya miktarda kabul edilebilir bir değişme sınırının ötesinde gerçekleşen şiddetli dalgalanmaları ifade etmektedir. Bunun yanında ekonomik kriz; tüketici talebinde ve firmaların yatırımlarındaki büyük düşüş, yüksek oranlı işsizlik ve dolayısıyla yaşam standartlarının düşmesi biçiminde de tanımlanmaktadır (Eğilmez, 2008: 48). Dolayısıyla kriz öngörülemeyen ve beklenmedik koşullarda ortaya çıkan piyasa aksaklıkları ya da dengesizlikleri olarak ele alınmaktadır. İlk kriz kuramları, yaşandıkları dönemler nedeniyle de günümüzdeki adlandırmasıyla "reel krizleri" açıklamaya yönelik geliştirilmiştir. Kriz teorilerinin çeşitlenmesi, tüm dünyada yaşanan neoliberal dönüşüm ve 1980 finansallaşmasıyla birlikte meydana gelmiştir. Bu dönemin ardından artan sermaye hareketleri, üçüncü Dünyanın kapitalist pazara dâhil olması ve bankacılık faaliyetlerindeki küresel gelişmeler, özellikle para sermayenin üretim süreçlerindeki azalan kâr oranları nedeniyle yeniden üretim ile ilişkilenecek şekilde finansal alana yönelmesine neden olmuştur. Dolayısıyla düşen kâr oranları nedeniyle birikimin reel kesimden finansal alana kayması ile birlikte, krizlerin görüldükleri alanlar farklılaşmıştır (Yeldan, 2009: 14; Orhangazi, 2008).

Buna bağlı olarak ana akım iktisatta kriz teorileri finansal krizler²; borsa krizi, para (döviz) krizleri, bankacılık krizi, sistematik finansal kriz ve dış borç krizi³ şeklinde krizin görünen niteliklerine göre sınıflandırılmıştır. Reel piyasalar yanında sistemin gelişimiyle birlikte finansal kriz tanımlamaları ve modelleri doktrine dâhil olmaktadır. Finansal sisteme gelince en genel anlamda bireylerin ve firmaların fonlarını üretken yatırım olanaklarına dönüştüren kanal olarak ifade edilebilir. Bu piyasa yapısında fonların kesimler arasındaki iletiminde yaşanan aksamalar ortaya finansal krizler olarak çıkar. Mishkin tarafından yapılmış finansal kriz tanımı üzerinde genel bir mutabakat sağlanmış tanım olarak ortaya çıkmaktadır. Mishkin finansal krizi; ahlaki risk ve tersine seçim problemlerinin daha kötü duruma gelmesi nedeniyle finansal piyasaların, piyasalardaki fonların üretken yatırım kanallarına etkin olarak dönüştürülememesi olarak tanımlamaktadır (2001: 2).

Diğer taraftan uluslararası iktisat alanında kriz sınıflandırmaları; kamu sektörünün aşırı harcama içine girmesi ve bütçe açıklarının merkez bankasının para basması sonucu karşılanmasıyla ortaya çıkan, çoğunlukla 1970'li yıllarda yaşanan birinci nesil krizler ve finans kesiminin denetiminin eksikliği altında özel finans kuruluşlarının (bankaların) aşırı risk taşıması sonucunda bilançolarının aniden bozulması neticesinde ortaya çıkan ikinci nesil krizler olarak da gerçekleştirilmektedir (Yeldan, 2009: 26). Benzer biçimde finansal krizlere ilişkin olarak 1973-82 yılları arasında Latin Amerika ülkelerinde ortaya çıkan para krizlerine tepki olarak geliştirilen birinci nesil krizlerden; 1990'lı yıllarda Avrupa ve Meksika başta olmak üzere çeşitli ülke paralarını hedef alan spekülasyon saldırılarına karşı geliştirilmiş olan ikinci nesil krizlerden ve özellikle Güneydoğu Asya krizinin ardından krizlerin bulaşıcı niteliklerini gözeterek bulaşıcı kriz teorileri olarak üçüncü nesil krizlerden bahsetmek mümkündür (Ural, 2003: 16).

Ana akım iktisat teorisi dışındaki yaklaşımlar ve özellikle Marksist iktisadi doktrinde ise krizler; yüzlerce yıl önce başlamış olan sermayenin kolektifleşmesi sürecinin servetin toplumsallaşmasının koşullarını olgunlaştırmasını, bu olgunlaşmaya tekabül eden bir dönüşüm yaşanmaması durumunu ifade etmektedir. Ana akım iktisada hâkim olan kriz teorilerine karşılık ortaya çıkan erken dönem Heterodoks kriz teorilerine aşırı üretim kuramı hâkim olmuş ve Ortodoks Marksist anlayış tarafından kabul görmüştür. Ancak İkinci Enternasyone'lın ardından başta Bernstein ve -Marx'ın kapitalin ikinci cildindeki tabloları kullanarak oluşturduğu kriz teorisiyle literatür içinde önemli yer tutan- Tugan-Baranowsky'nin Ortodoks Marksizmin kriz teorisine yönelik eleştirileri Marksist kriz teorisinin sorgulanmasına neden olmuştur. Ortodoks marksistler ise mevcut teoriye sarılmak yerine kriz açıklamalarını geliştirmiş ve Marksizm içerisinde temel iki anlayış ortaya

2 Tartışmanın kapsamı açısından finansallaşma açıklanamamakla birlikte, iktisadi ilişkilerin gelişimine bağlı olarak görece önemi açısından finansallaşma ve finansal krizlerle ilgili kısa ancak önemli bir literatür burada sunulmuştur. Finansal krizlerle ilgili olarak ayrıca bkz. Aglietta, M. ve Rebérioux, A. (2005); Bedirhanoglu, P. (2010); Dallery, T. (2009); Duménil, G. ve Lévy, D. (2004); Epstein, Gerald A. (2005); Foster, J. B. (2008); Hilferding, R. (1995); Lapavistas, C. (2010).

3 Egemen iktisadın diğer kriz tanımlamalarıyla ilgili olarak bkz. Işık, (2010); Ural (2003); Delice, (2003); Erdoğan (2006); Eren ve Süslü, (2001).

çıkıştır. Krize yönelik bu farklı iki gelenek Rosa Lüksemburg⁴ ve “eksik tüketim kuramcıları” ile Tugan-Baranovski ve Rudolf Hilferding’in aralarında sayılabileceği “orantısızlık teorisi kuramcıları”dır. Kapitalist yeniden üretim süreçlerinin çözümlenmesine yönelik bu iki gelenek kriz teorilerinde aşırı üretim olgusu yerine yeni açıklamalar getirmişlerdir. Kapitalist sistemin büyümesini kendiliğinden sağlayamayacağını öne süren eksik tüketim teorisi, özellikle 1920’lerden sonra Marksist Ortodoksinin bu teoriyi benimsemesi ve orantısızlık teorisi sosyal demokrat revizyonist sapma olarak nitelemesinden sonra, ana akım Marksist kriz teorileri açıklamalarına hakim olmuştur (Clark, 2007: 17). Ayrıca eksik tüketim ve orantısızlık teorisinin yanında kriz, aşırı üretim ve toplumsal üretim bireysel temellük (mülk edinme) ilişkilerinin yol açtığı krizler olarak da açıklanmaktadır.

Eksik tüketim kuramcılarının göre ekonomide üretilen toplam metalar, üretim malları ve tüketim malları olarak iki bölüme ayrılırsa; üretimin belirleyicisi meta arzından çok tüketim mallarına olan taleptir. Öte yandan kapitalist sistemin genişlemesinin ve devamlılığının önündeki en büyük engelin birikim olduğunu vurgulamaktadırlar. Yeniden üretim sürecinin bir devri sonucunda üretim sürecinin maliyetlerinin karşılanmasının ardından, artı ürünün nasıl realize edileceğiyle ilgilenmektedirler. Dolayısıyla iki sınıflı bir toplumda bu artı ürünün bir kısmı işçiler, diğer kısmı da kapitalistler tarafından satın alınmalıdır. İşçiler, toplumsal varoluşları gereği üretim araçları satın alamayacaklarından, ücretlerinin tamamını tüketim mallarına yatıracaklardır. Geriye kalan ürün ise kapitalistler tarafından tüketilmelidir. Ancak kapitalizm, sürekli birikim halinde olduğu için, kapitalistler artı değerinin büyük bir kısmını tüketmeyecek, yeni yatırımlar için kullanacaklardır. Bu durum üretimin düzenleyicisi olan tüketim maddelerinde tüketim eksikliği yaşanacaktır. Kapitalistlerin tüketeceği toplam artı değer kitlesinden tüketilmeyip, sermayeleştirilen miktar kadar tüketim malları eksik tüketilmiş olur. Eksik tüketilen meta kitlesinin değerine eşdeğer bir birikim ancak böyle meydana gelebilmektedir. Bu ise bunalımların nedenidir.

Eksik tüketim teorisine karşı yürütülen tartışmada ilk olarak Baranovski’nin ortaya koyduğu, Buharin ve Hilferding gibi temsilcilerinin geliştirdiği orantısızlık teorisi temel olarak, kapitalizmdeki meta üretiminin değişim değeri için yapıldığını kabul eder. Azami kâr peşinde koşan sermayeler yeniden üretim süreçleri sonunda giderek daha fazla meta ortaya çıkarırlar. Bu daha fazla üretim çabası orantısızlık teorisinin temelinde yatan toplam toplumsal sermayenin uygun oranlarda kesimler arasında dağıtılması koşulunun sağlanmasını zora sokar ya da bu orantıyı bozar. Ve bu orantısızlık sektörlerde krizlere neden olur. Kredi mekanizmaları ise bu süreçleri daha da körükler. Orantısızlık teorisine göre tüketim, kapitalist üretim biçiminin önünde bir engel değildir. Kapitalizmin gelişmesi önünde tüketiminin sınırlılığı gibi sistemin aşamayacağı bir engel yoktur aksine üretim süreci kendi pazarını yaratmaya muktedirdir. Kapitalist üretim biçimi, üretimin anarşik yapısı sebebiyle doğabilecek dengesizliklerin/oransızlıkların kısmi sorunlar yaratması dışında sorunsuz bir biçimde ilerleyecektir. Üretimin oransal bir biçimde düzenlenmesi durumunda, kapitalizm, bunalımlarla karşılaşmaksızın sonsuza dek yaşayacaktır⁵.

4 Kuramın özellikli temsilcisi olarak bkz. Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikimi*, Belge yayınları, İstanbul.

5 Orantısızlık teorisine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Eugen von Böhm-Bawerk (2006); Shaikh, A. (2009).

Ancak aşırı üretim, eksik tüketim, orantısızlık ya da üretim anarşisi gibi tüm yaklaşımların açıklamalarındaki temel argümanları, olguları sahip oldukları kavramsal çerçeve içerisinde veri kabul etmeleridir. Bunun yanında yalnızca görüngüleri ele alıp, açıklamalarını görüngülerin üzerine yapılandırmak da daha sonra ortaya çıkan sapmaların ve tıkanmaların temelinde yatan olgudur. Belirli bir tarihsel kesiti alıp tüm kuram ve ilişkileri bunun içerisine sıkıştırma çabaları bu tür kriz açıklamalarının ekonomik yaşamın diyalektiği içerisinde genel ve geçerli yargılara varmalarının önündeki engellerden biridir. Olguları bir öncesi ve bir sonrasıyla ele almak tüm bu sorunların da üstesinden gelmemizde bize yardımcı olabilmektedir. Diğer hallerde dünya üzerinde kapitalist olmamış alan kalmadığında sistemin kendiliğinden yıkılacağını ya da, örgütlü planlanmış kapitalizmin hiçbir çelişkiye yol açmadan sonsuza dek var olacağını savunabilecek kadar çelişkili açıklamalara varılabilmektedir (Shaikh, 2009: 126-163).

Özetle; toplumbilimin inceleme konusu, belirlenmiş koşullar içinde kendi hareketini kendisi yönlendiren madde yani toplumdur. Büyük sanayinin doğduğu günden beri olgunlaşan kapitalist çelişkiler toplumbilimin önüne krizin olanakları ile nedenleri arasında bir ayırım koymayı ve açıklamalarını görüngüler üzerinden değil görüngülerin ardında yatan maddi gerçeklikler üzerinden yapma zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, sorunun temelinde üretici güçlerde ortaya çıkan gelişmeler ile üretim/mülkiyet ilişkileri arasındaki çelişki yatar. Tüm bu nitelikleri dolayısıyla krizler ve kriz anında yaşanan toplu iflas halleri ve değersizleşme süreci de bireysel bir durum olmaktan çok sınıfsal bir olgudur. Sermayenin yeniden üretim sürecinde üretici güçlerin gelişerek toplam toplumsal sermayenin bileşiminde bir artışa neden olması sonucunda kâr oranlarının düşme eğilimine neden olan ve tarihsel olarak sistemin bütünüyle yeniden üretimi sürecinde bir kopukluğun yaşandığı kriz biçimleri tarihsel krizler olarak adlandırılır. Tarihsel krizlerin çalışmanın kapsamı açısından önemi aynı zamanda kapitalist üretim biçiminde mevcut olan uluslararası para sistemlerinin ya da diğer yapısal unsurların değişime uğramasına neden olan yegâne kriz biçimi olarak var olmasıdır⁶.

2.1.1. Kâr Oranlarının Düşme Eğilimi ve Kriz

Kapitalist üretim biçiminin temel çelişkisi olan azami kârlılık ile sermaye birikimi arasındaki ters orantıdır. Kârını artırmak isteyen kapitalist daha çok artı değer yaratmak zorundadır. Artı değer ise işçilerin emek güçlerine karşılığı ödenmeden el konulan kısmı ifade eder. Doğal olarak daha çok artı değerın sermayeye dönüştürülmesi ancak üretimde değişmeyen sermayenin kullanımında artışla mümkün olmaktadır. Sürekli birikim tutkusu sermaye ile emek arasındaki negatif ikame ilişkisini giderek artıracaktır (Ertuğrul, 2014: 377-78). Doğası gereği ne kârdan ne de sermaye biriktirmekten vazgeçmeyen, devamlı olarak üretim maliyetlerini düşürüp, emek üretkenliğini artıran daha az canlı emek ile daha fazla miktarda sermayeyi harekete geçirmek isteyen, dolayısıyla “Sermayenin *Organik Bileşeni*”ni yükselterek kâr oranlarını minimize edip, zaten anarşik yapısından kaynaklı

6 Kriz Teorilerinin ayrıntılı analizi için bkz. Clarke, S. (2007) *Marx'ın Kriz Teorisi*, Otonom Yayınları: İstanbul.

sürekli kırılmalar yaşayan kapitalizm, çelişkilerini iyice derinleştirir. Kendi iç yasalarının yine kendinin ürettiği çelişkilerle tıkanması, Marx'ın "*Kapitalist üretimin gerçek engeli, Sermayenin Kendisidir*" öngörüsünü bir kez daha doğrular niteliktedir. Kapitalist üretim ilişkileri esas etkisini sermayeler arası rekabetten almaktadır. Rekabetin gerçekleştiği alan emek üretkenliğinin arttırılması yani nispi artı değer yarışında öne geçme mücadelesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu haliyle kapitalist üretim ilişkilerindeki ilerleme üretici güçlerin gelişimi ve bunun sonucu olarak teknik gelişimdir.⁷

Kâr oranının (r) değer cinsinden ifadesi toplam artı değer (a), değişen sermaye (d) ve değişmeyen sermayenin (s) toplamına oranı olarak tanımlanmaktadır. Bu ilişki cebirsel olarak şu şekilde ifade edilebilir:

$$r = \frac{\frac{a}{d}}{\frac{s}{d} + 1}$$

$\frac{a}{d}$ sömürü oranı ve $\frac{s}{d}$ ise sermayenin organik bileşimidir. Kapitalistler arası rekabetin artışı, üretkenliği arttırmak amacıyla sürekli olarak canlı emeğin ya da insan emeğinin, makineler ya da mekanik güç ile ikame edilmesini gerektirir. Bu durum $\frac{s}{d}$ oranını büyütmede ve sermayenin organik bileşimini yükseltmektedir. Sömürü oranının ($\frac{a}{d}$) yükselmesi bu durumu dengeleyebilse de uzun dönemde sermayenin organik bileşimindeki artışı karşılamaya yeterli olmayacağı ve kâr oranlarının düşme eğilimine gireceği belirtilmektedir⁸. Kapitalist üretim biçimi üretim sürecinde değişmeyen sermayeye oranla değişen sermaye kitlesinde nispi bir azalma yaratmaktadır. Bu nedenle toplumsal sermayenin üretkenliğini, artı değer oranlarını ve artı değer kitlesini sürekli arttırırken bu artışa azalan bir kâr oranları eşlik etmektedir. Kâr oranları sermayenin organik bileşimindeki bu artış dışında başka nedenlerle düşebilecek iken, üretim biçiminin zorunlu bir sonucu olarak artan artı değer oranlarına denk düşen bir azalan genel ortalama kâr oranı eğilimi üretim biçiminin zorunlu, mantıksal yasası olarak ortaya çıkmaktadır. Artı değer kitlesinin çeşitli bölünmelerinin dışında (faiz, rant, vergi gibi) burada açıklamaları ilgilendiren üretilen toplam toplumsal artı değer kitlesinin toplam sermaye ile olan ilişkisidir.

Kapitalist üretim biçimi altında üretim ve birikim, üretim süreçlerini giderek daha büyük boyutlara ulaştırmaktadır. Böylece sermaye giderek daha büyük boyutlarda yatırımı zorunlu kılar. Sermaye birikiminin merkezileşmesi ve yoğunlaşması bu büyümeyi olanaklı kılan etkenlerdir ki toplumsal sermayenin devamlılığı için toplumun bir kesiminin (doğrudan üretici vb.) sürekli olarak mülksüzleşmesini içerisinde barındırır. Sermayenin birikimi ile birlikte egemenliği altına aldığı emek kitlesi giderek

7 Ayrıntılı bilgi için bkz. Marx, K. (2005), *Ekonomi Politikliği Eleştirisine Katkı*, (Önsözü), Sol Yayınları, Ankara.

8 Ayrıca farklı üretim alanlarında faaliyet gösteren sermayelerin devir süreleri arasındaki farklılıklar da farklı kâr oranlarına neden olmaktadır. Devir dönemlerindeki farklılıklar, eşit büyüklükteki farklı üretim alanlarındaki sermayelerin eşit dönemlerde eşit kârlar üretmemesinin ve bu nedenle farklı kâr oranlarına sahip olmalarının diğer nedenidir (Marx, 2006: 136-137). Ancak her ne kadar farklı organik bileşimlerde ve farklı devir sürelerinde üretim gerçekleştirilse de sermayenin her yüz birimlik kitlesi için üretilen metallerin maliyet fiyatları aynı olmaktadır.

artmaktadır. Bu artışa bağlı olarak, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki nispi orandaki artışların tümü sermayenin sahip olduğu sömürü yoğunluğu aynı kalsa hatta artsa bile kâr oranlarında bir düşme eğilimi ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla kâr oranlarındaki düşme eğilimi ile birlikte sermayenin toplumsal yeniden üretim sürecinde giderek daha büyük boyutlarda yeniden yatırımlarla başlaması gerekmektedir. Sermaye birikiminin bu momentini aynı zamanda emek gücü ile üretim araçları kitlesi arasındaki zorunlu orantısızlığında göstergesi olmaktadır. Bu orantısızlık mutlak bir ilişki olmayıp emeğin kapitalist biçimde üretime koşulmasından ya da sermaye birikimi ile artan nüfusa olan gereksinimdeki göreceli azalmadan ileri gelmektedir (Marx, 2006: 196-197). Kapitalist üretim biçimi gelişimine bağlı olarak aynı miktarda emek gücünü üretimde tutabilmek için gittikçe artan miktarda bir değişmeyen sermaye kitlesinde artan bir sermaye birikimine ihtiyaç duymaktadır. Sermaye birikimini hızlandıran tüm nedenler sermayenin el koyduğu artı değer ve kâr kitlesinde bir artışa rağmen, kâr oranlarında bir düşmeyi de zorunluluk kılmaktadır (Akat, 2009).

Böylece tarihsel ve mantıksal hareketi gereği sermaye, rekabetin baskısıyla gittikçe daha fazla birikim yapıp büyüme eğilimindedir. Roberts (2014)'e göre öncelikle rekabetin zorlamasıyla kapitalistlerin emek-tasarruf eden teknolojilere yatırımlarını artırmasıyla süreç başlamaktadır. Ardından tüketilen üretim araçlarının değeri, emek gücünün değerini geçmeye başlamaktadır. Değişmeyen sermaye/ değişen sermaye oranı, sömürünün değişmeden kaldığı koşullar altında artmakta ve kâr oranları düşmektedir. Zıt yönde etkileri işleyişi süreci bir eğilime dönüştürmekte ancak uzun dönemde kâr oranlarının düşmesini engellememektedir. Ancak kârların düşme eğilimi ve kapitalizmin krize dönük hareketi, büyümenin kısa dönemli bir kesintisidir. Kapitalist üretim biçiminde kalıcı bir kriz söz konusu değildir⁹. Kendisi bir sonuç olarak ortaya çıkan ortalama kâr ve genel kâr oranı kapitalist üretim biçimi içerisinde bir kez oluştuğunda artık bir neden haline dönüşmekte ve sistemin bütün yeniden üretim ilişkilerini belirleyen bir etmen olarak ekonomik ilişkiler içerisindeki yerini almaktadır (Marx, 2006: 157). Özetle, sermayenin birikim eğilimi içerisinde bireysel kapitalistler arasındaki rekabetin baskısıyla daha fazla artı emeğe, artı değere ve kâra el koyma amacıyla devreye giren nispi ve mutlak artı değer yarışında öne geçme mücadelesi aynı zamanda toplumsal sermayenin üretici güçlerinde bir artışa neden olmaktadır. Bu durumda bireysel kapitalist için çözüm gibi görünen tüm ilişkiler bir sonraki çevrimde toplam sermayenin tümü üzerinde etkili olmaktadır. Toplumsal sermayenin üretkenliğinde bu nedenle gerçekleşen gelişmeler aynı zamanda o toplumun üretici güçlerindeki bir ilerlemeyi göstermektedir. Bu ise kendisini sermayenin organik

9 Kâr Oranlarının Düşme Eğilimi Yasası ile ilgili olarak bkz. Moseley (1990); Shaikh (2010); Charchedi (2011); Klimann (2012). Ayrıca Subaşat, T. (2016) "The Great Financial Meltdown Systemic, Conjunctural or Policy Created?", Edward Elgar Publications, içinde Harvey, Roberts ve Freeman arasında gerçekleştirilen "Kriz ve Kârlılık" tartışması konuyu derinlemesine incelemek isteyenler açısından oldukça yararlıdır. Bu bağlamda çalışmada tarihsel krizler olarak nitelenen kâr oranlarının düşme eğilimi, tek bir kriz nedeni olarak ele alınmaktadır. Roberts'in "monocausality" kavramı çalışmanın bakış açısıyla oldukça uyusmaktadır.

bileşimindeki yükselmeler ile ifade eder. Sermayenin organik bileşimindeki bu gelişmeler aynı zamanda değişen değişmeyen sermaye biçiminde bölünmüş toplam sermaye kitlesi içerisindeki bu bileşimlerin nispi oranlarının değişmesine neden olmaktadır. Kriz, üretilen ve gerçekleştirilen artı değer miktarına göre aşırı sermaye birikimine dayanmaktadır. Bu sürecin aşılması ancak daha geniş boyutlu bir sermaye birikimini uyarmaya yetecek bir kâr oranının yeniden oluşmasıyla mümkün olmaktadır. Krizler, ilk olarak gerçekleşme krizleri biçiminde dolaşımda gösterme eğiliminde olsalar da, kapitalist krizler ne üretim alanından ne de dolaşım alanından kaynaklanmakta, kâr oranlarının düşme eğilimi nedeniyle ortaya çıkmaktadırlar (Wolfe, 2011: 80).

2.2. Tarihsel Krizler

Teknik, üretim süreci için gerekli olan bilgi, beceri ve yöntemlerin toplamı olarak tanımlanabilir. Teknoloji ise üretim sürecinin bilgisidir. Dolayısıyla teknik ile teknoloji arasındaki ilişki bilimin teknik üzerine uygulanmasıyla kurulmaktadır. Bilginin, üretimin bilgisi biçimine dönüşümü teknolojiyi; bunun üretim araçları vb. ile maddeleşmesi ise teknolojik ürünü ortaya çıkarmaktadır (Akarca vd., 2010 85). Böylece teknik insanın üretme eyleminin ortaya çıkışıyla birlikte, üretim faaliyetinin bir unsuru iken; teknoloji, bilimin üretim süreci ile ilişkilenebilmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Tarihsel krizlerin temel dinamiği tarihsel teknolojik sıçramalar tarafından yaratılmaktadır.

Teknolojik sıçramaların ve tarihsel krizlerin dinamiği sermaye birikimi ve bireysel kapitalistler arasındaki rekabet baskısıyla daha fazla artı emeğe ve kâra el koyma mücadelesinin, toplumsal sermayenin üretici güçlerinde bir artışa neden olmasıyla açıklanır. Bireysel kapitalist için çözüm gibi görünen tüm ilişkiler, bir sonraki çevrimde toplam sermayenin tümü üzerinde etkili olmaktadır. Toplumsal sermayenin üretkenliğinde rekabet nedeniyle gerçekleşen gelişmeler o toplumun üretici güçlerindeki bir ilerlemeyi göstermektedir. Sermayenin organik bileşimindeki artışlar, sermayenin toplam kitlesinin değişen ve değişmeyen sermaye biçiminde nispi bölünmesinde etkili olmaktadır. Değişimin tarihsel olarak da gözlemlenebilen yönü değişen sermayenin payının gittikçe üretim sürecinde değişemeyen sermayeye oranla azalmasıdır. Bu sermayenin her iki biçiminin mutlak kitlelerinin artması pahasına gerçekleşir. Sermayenin organik bileşimindeki artı aynı zamanda el konulan artı emek, artı değer ve kâr kitlelerinin de azalması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla el konulan artı değer kitlesindeki artışa rağmen toplam sermayenin bu artış ile kurduğu oransal ilişki kendisini kâr oranlarının düşme eğilimi olarak gösterir. Kâr oranlarındaki düşme sermaye tarafından ya mevcut emek gücünün daha fazla sömürülmesi ki bu yöntemin fiziki sınırları vardır ya da nispi olarak azalan aynı emek gücü kitlesinin daha fazla değişmeyen sermayeyi yani üretim araçlarını harekete geçirmesiyle aşılmaya çalışılır. Bu noktada gittikçe artan miktarlarda yeniden yatırımlar devreye girmektedir. Sermayenin organik bileşimindeki her artış giderek daha büyük miktarda sermayenin üretim sürecine yatırılması anlamına gelmektedir ki diğer yandan artan emek gücü sömürüsüne rağmen bu büyümenin karşılanması olanaksız hale gelmektedir. Diğer bir etken olarak düşen kâr oranları toplumsal sermayenin yeniden üretime başlamasını

irrasyonel kılmaya başlar. Azami kâr peşinde koşan sermaye düşen mevcut kâr oranlarından bir toplumsal yeniden üretim sürecine girmekte başarısız olmaktadır. Toplumsal yeniden üretim zincirlerindeki bu kopuş kriz öncesi dönemde birbirini telafi eden bireysel iflasların genel bir görünüm almasına neden olur. Yeniden üretimle ilişkilenemeyen sermayeler, gerçekleşmeyen metalar, sermayenin büyümesini olanaklı kılmayan kârlar ve toplumsal olarak sermaye için anlamsız hale gelmiş bir toplumsal yeniden üretimle birlikte kriz kendini gösterir. Dolayısıyla kriz; kâr oranlarının düşme eğilimi nedeniyle toplumsal yeniden üretimin gerçekleştirilememesi, sermaye birikiminin olanaksız hale gelmesidir. Olgunun temelinde ise toplumsal olarak üretici güçlerin gelişmesi ile üretici güçler ile üretim/mülkiyet ilişkileri arasındaki çelişki yatmaktadır. Kapitalist üretim biçiminde kâr oranlarının düşme eğilimi nedeniyle toplumsal yeniden üretim zincirinin kopuşu biçiminde ortaya çıkan krizler bu nedenle tarihsel krizler olarak tanımlanmaktadır.

Çalışmanın ilerleyen kısmında görülebileceği gibi niteliksel olarak diğer krizlerden farklı olan bu kriz biçimleri tarihsel dönüşümlerin nedenleri olarak ortaya çıkmaktadır. Tarihsel krizlerin açıklanmasının ardından uluslararası para sistemleri ile krizler arasındaki ilişkinin incelenmesine geçilebilir.

3. Tarihsel Krizler ve Uluslararası Para Sistemlerindeki Değişimler

Kapitalist üretim biçiminin tarihsel gelişimi içerisinde her refah döneminin bir durgunluk dönemi tarafından takip edildiği görülmektedir. Bu durgunluk dönemleri, üretim sürecinin ve sermaye birikiminin yavaşladığı hatta imkânsız hale geldiği, pazarın gerçekleşmeyen metalarla dolup taşıdığı, toplumun üretici gücünde sermayenin değersizleşmesine ya da yıkımına bağlı olarak büyük oranlı düşüşlerin yaşandığı, işsizliğin yükseldiği artan işsizlikle birlikte nispi aşırı nüfusun arttığı ve ücretlerin aşağı yönlü baskılandığı sonunda mali bir çöküntüyle kendisini açığa vuran kriz dönemleridir (Savran, 2013: 27).

Çevrimsel olarak 8-10 yıllık dönemlerle gerçekleşen bu kısmi durgunlukların yanında daha uzun dönemlerde ortaya çıkan uzun süreli ve sistemin iç çelişkilerinin ancak yapısal bir dönüşümle aşılmasının olanaklı hale geldiği tarihsel krizler ile uluslararası para sistemleri arasındaki belirlenim ilişkisi çalışmanın odağını oluşturmaktadır. Tarihsel krizler ile uluslararası para sistemlerindeki değişimlerin ilişkisi dört tarihsel alt dönemde ele alınmaktadır. İlk olarak 1873-1896 krizi: “büyük buhran” ve altın para sistemi ardından 1929-1946 krizi: Bretton Woods ve altın kambiyo sistemi; küreselleşme, neoliberalizm gibi pek çok kavramın iktisat literatüründe ana akıma yerleştiği üçüncü dönem 1973-1980 krizi ve son olarak kapitalizmin son tarihsel krizi olarak 2008 krizi ve sonrası dönemdir.

3.1. 1873-1896 Krizi: “Büyük Depresyon” ve Altın Para Sistemi

İngiltere, 1873-1896 krizine kadar, pamuklu manifaktüründe yaşanan teknik gelişmelerle fabrika tipi üretime geçerek, geniş ölçekte ve kitlesel olarak sermaye birikimini

gerçekleştirmiştir. Pamuklu sanayindeki gelişmeler 1850'lerden sonra kömür, demir ve demiryolu inşası gibi başka sektörlerle yayılmıştır. Üretici güçlerdeki gelişme ile buharlı motorun sanayide yaygın olarak kullanımı bunun temel nedenidir. Sağladığı teknolojik liderlikle "dünyanın atölyesine" dönüşen İngiltere'de Sanayi Devrimi iki aşamadan oluşmaktadır (Hobsbawm, 2005: 123). İlk aşama (1780-1830) temel dinamiğini pamuklu dokumadan almıştır. Bağlı alt sektörleriyle iplik eğirme ve dokumacılık, 1833 yılında bir buçuk milyon kişinin istihdam edildiği, ülkenin dış ticaretindeki büyüklüğüyle, ekonominin işleyişinde belirleyici etkiye sahiptir (Hobsbawm, 1989: 74'ten aktaran Kaymak, 2008: 37). 1830'lu yıllara gelindiğinde, pamuklu sanayindeki kârlar, teknik gelişmelerle sağlanan emek üretkenliğindeki artışlar nedeniyle düşmüş ve sermayenin bu alanlarda üretim yapması oldukça zorlaşmıştır. Dokuma sanayinin bu krizi yeni birikim alanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kaymak, 2008: 41). Sanayi Devrimi'nin ikinci aşaması temel dinamiğini buhar gücünün üretim sürecindeki genelleşmesinden almıştır. 1870'li yıllara değin demir-çelik, kömür üretimi, ulaştırma sanayinin gelişimi gibi yeni sermaye birikim alanlarının ortaya çıkışı ve gelişimi, üretici güçlerdeki devrimsel gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1850'li yıllarda demiryolu hattının neredeyse tamamını inşa eden İngiltere, ulaşım olanaklarındaki gelişmeyle, sanayi ürünlerini kırsal kesimlerin en ufak noktalarına kadar ulaşmasını sağlamaktaydı. Tüm ülkeyi saran kanalların, yolların ve demiryollarının inşası, bu alanlardaki tekniğin gelişimiyle, okyanusları aşan daha güvenli, hızlı ve donanımlı gemilerin inşasını olanaklı kıldı. Ulaştırma alanındaki gelişim aynı zamanda İngiltere'nin ulusal bir ekonomiden uluslararası bir egemen güce dönüşmesinin olanaklarını yaratmaktaydı (Başer, 2011: 151).

Kapitalist üretim biçiminin dünya çapındaki ilk krizi olan ve iktisat tarihçilerinin "Büyük Depresyon" olarak adlandırdıkları, 1873-1896 krizi, ilk olarak dolaşım alanında satılamayan tarımsal ürün fazlalıklarıyla ortaya çıkmıştır. Dolaşımda meta başkalaşımının kopuşuyla, tarımsal ürünlerin gerçekleşmemesi, bu alanda gelirin düşmesine buna bağlı olarak sanayi mallarının talebinin düşmesine ve böylece sanayide üretim fazlası sorunu baş göstermesine neden olmuştur. Tarımsal metalar ile sanayi metaları arasındaki fiyat düşüşleri ve buna bağlı olarak gerçekleşen talep azalışları, üretim sürecindeki toplumsal üretkenliğin bütünüyle artmış olmasından kaynaklanmaktadır. Sanayileşmiş ülkeler serbest ticaretten vazgeçerek, gümrük duvarlarını yükseltmişler ve korumacılığa yönelmişlerdir. Dünya ticaret hacminin daralmasıyla ülkelerin aşırı üretim sorunu daha da büyümüştür. Devletlerin ekonomilerine müdahaleyi artırmaları; sanayilerine parasal yardım yapmaya başlamaları aynı zamanda sermayenin merkezileşmesini ve yoğunlaşmasını hızlandırmıştır (Köymen, 2007: 35). Serbest rekabet ve ticaret döneminin sonu anlamına gelen tüm bu uygulamalarla birlikte kriz, her ne kadar dünya çapında aşırı üretim ve eksik tüketim görüngüsüne yol açmışsa da kapitalist üretim biçiminin, kâr oranlarının düşme eğilimi yasağı nedeniyle karşı karşıya kaldığı ilk tarihsel krizidir¹⁰.

10 Kaymak (2008: 50) Marczewski'ye (1961) dayandırarak açıkladığı bu durumun nedeni Fransa'da sanayinin daha az gelişmiş olmasının yanında Fransız köylülerinin kooperatifleşme girişimleri ve yüzyılın sonunda gündeme gelen korumacı tedbirlere nedeniyle Fransa'nın nispeten daha az etkilendiği bu krizin patlak vermesiyle ilk büyük şokun Almanya'da yaşandığını belirtmektedir.

Sanayileşmenin birinci aşaması gibi ikinci aşaması da kendi içsel çelişkilerinden kaynaklanan durgunluk ve kriz ile karşı karşıya kalmıştır. 1873-1896 yılları arasında durgunluk ve hızı yavaşlayan büyüme ekonominin genel eğilimi haline gelmiştir¹¹. Kriz dönemi boyunca fiyatlar, kârlar ve faiz oranları önemli ölçüde düşmüş ya da düşük düzeyde seyretmiştir. 1873-1896 yılları arasında gerileme eğilimine eklenen, üç tane gerileme ve iki kısa dönemli toparlanma dönemlerini içeren çevrimler yaşanmıştır (Hobsbawm, 2005: 116-120, Kaymak, 2008: 52-53).

Kapitalist üretim biçiminin bu ilk tarihsel bunalımına kadar olan süreçte uluslararası para sistemi olarak gümüş ve altının aynı anda eşit statüde kullanıldığı bimetalizm (çift metal sistemi) geçerli olmuştur. Bu para işlevini üstlenen değerli madenlerden arasında sabit bir değer oranının tespit edildiği, her iki madenin istenildiği miktarda, bedelsiz ya da çok ufak bir ücretle sikkelere dönüştürülebildiği ve her iki metal paranın da tüm ödemelerde sınırsız kullanılabilirdiği sistemdir. Gümüş ve altının değer ölçüsü ve ödeme aracı olarak aynı zamanda kullanıldığı bu dönemin para sistemi 1900'lü yıllara değin devam etmiştir. Bunun yanında 1848 yılında Kaliforniya ve 1851 yılında Avustralya'da altın madenlerinin keşfi ve dünya altın üretiminde emek üretkenliğine bağlı olarak görülen yüksek düzeyde artış özellikle 1870'li yıllardan hemen önce uluslararası para sistemi olarak altın standardı sistemine geçilmesinin nedenlerinden biri olmuştur. 1870'li yıllardan "Birinci Paylaşım Savaşının" patlak verdiği döneme kadar uluslararası para sistemi altın ithali ve ihracının serbest olduğu, paraların değerlerinin içerdikleri sabit ağırlıkta ve saflıkta altın ile belirlendiği altın standardı sistemidir.

3.1.1. 1873-1896 Arasında Uluslararası Para Sisteminde Yaşanan Değişiklikler

Altın standardı sistemi temelinde klasik ekonominin varsayımlarına dayanmaktadır. Bu teorik alt yapı üzerine gelişen uluslararası para sisteminde para arzı ile altın rezervi arasında birebir bir eşitlik söz konusudur. Dolayısıyla altın rezervleri dolaşım aracı ihtiyacının tümünü karşılamaktadır (Öney, 1980: 86). Altın Standardı Sisteminin işleyiş mekanizmasında herhangi bir aksaklık olmaması halinde uluslararası para sisteminin, temel amaçları olan dolaşım alanı için ihtiyaç duyulan ulusal para miktarının belirlenmesi, kontrolü ve sınırlanmasını, fiyat istikrarını sağlayarak enflasyonun önlenmesini, döviz kurlarının sabit tutulmasını ve ekonominin doğal yasalarıyla kendiliğinden işleyişini sağlayacağı varsayılır. Çünkü ulus içerisinde merkez bankasının altın rezervlerine bağlı olarak dolaşıma çıkacak para miktarı sabittir. Altın rezervlerinde kısa dönemde yüksek

11 1873-96 krizi ile birlikte, klasiklerin otomatik işleyen piyasalarda üretim fazlalıkları mümkün olmadığı ve ekonominin her zaman tam istihdam düzeyinde olacağı gibi öngörülerinin doğru olmadığı ortaya çıkmıştır. Adam Smith'in "görünmez eli" artık işlemiyordu. Ücretler, kârlar, nüfus, tarımsal üretim ve işsizlik birlikte yükseliyordu. Ücretler sendikalaşma, karlar, tekelci yapılanma ve üretimin kısılması nedenleriyle artıyordu; üretimin kısılması ise işsizliği artırıyordu (Köymen, 2007: 35). Yüz yıl süren klasik iktisadın egemenliği 1873-96 krizi ile birlikte çeşitli cephelerden gelen eleştirilerle yıkılmıştı. Gelecek dönemin egemen iktisadi doktrinini marjinalist Neoklasik teori oluşturacaktır.

dalgalanmaların yaşanmayacağı varsayımına bağlı olarak ekonomi bu yolla enflasyondan korunmuş olmaktadır. Enflasyonist etkilerin ekonomiyi etkilemediği koşullarda döviz kurlarının da istikrarı aynı zamanda sağlanmış olmaktadır. Dolayısıyla altın stokunun para arzını, bunun fiyat istikrarını ve bunun da döviz kurlarını belirlediği koşullarda ekonomi otomatik olarak kendiliğinden işleyecek ve herhangi bir devlet müdahalesi gerekmeyecektir (Savaş, 2010: 45-46).

Bu yapı içerisinde altın, temel işlevleri olan uluslararası ödemelerde dengesizlikleri giderici bir ödeme aracı olmaya ve sistemi kabul eden tüm ulusların paralarının değerini belirleme rolünü yerine getirmeye çalışmaktadır. Altın standardının klasik biçiminin geçerli olduğu bu dönem görece bir istikrar dönemidir. Sistemin başarılı bir biçimde yürütülmesinde dünyanın herhangi bir savaş süreci içinde olmaması, ulusların bütçelerinin çok büyük boyutlarda gerçekleşmemesi ve buna bağlı olarak ödemeler dengelerindeki sorunların ekonomilerde istikrar bozucu bir etkiye sahip olmamaları, uzun dönemde yine istikrarlı bir büyümenin gerçekleştirilmesi, para ve finansal iklimin bu gelişmeye ayak uydurması etkilidir. Ayrıca altın standardı sistemini benimseyen ülkelerin üretim potansiyelleri büyük çapta dengesizliklere olanak vermemektedir (Çağlar, 2003: 23-24). Böylece altın standardı teorik varsayımlarıyla uyumlu bir işleyişi sağlayabilmekteydi. 1873-1896 krizinin ardından uluslararası bir para sistemi olarak geçerli olan altın standardı temelde Birinci Paylaşım Savaşı'na kadar istikrarlı bir gelişim sürdürse de savaş koşulları nedeniyle sistemin uluslararası geçerliliğinden bahsedilememektedir. Ancak altın standardı sistemi yeni uluslararası para sistemi olan Altın Döviz Standardının oluşturulmasına kadar kimi zaman kesintilere uğrasa da uluslararası para sistemi olarak geçerliliğini korumuştur.

3.1.2. Sistemin Çöküş Emareleri Göstermesi

19. yüzyılın sonlarında sanayi ve bankacılık kesimlerinde sermaye birikimi önemli boyutlara ulaşmıştır. Sanayi kapitalistleri ile banka sermayesi arasındaki ilişkilerin derinleşmesi, bu dönemdeki sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasını sağlamıştır. İkinci sanayi devrimiyle birlikte ulaştırma alanında gerçekleşen büyük ölçekli yatırımlar, sermayenin yoğunlaşmasının manivelası olmuştur. Aynı zamanda demiryolu yatırımlarının anonim şirketler biçiminde örgütlenmesi hisseler yoluyla sermaye toplanması birikimin ölçeği üzerinde son derece belirleyicidir. Bu gelişmeler büyük barajların inşasından, yeni ulaşım yollarına ve petrol çıkarım tesislerine kadar pek çok geniş ölçekli yatırımı koşullamıştır. Böylece sermaye, küresel ölçekte mekânsal olarak genişlemiş hem de üretim ve teknik olarak önde olan ülkelerde derinlemesine bir birikimin gerçekleştirmiştir.

Hisse senetli anonim şirketlerin kurulmasıyla, bireysel sermayenin birikimin önünde oluşturduğu engel de aşılmıştır. Böylece birikimin yoğunlaşması yirminci yüzyıla girerken, önde gelen ekonomilerinin tümünde yaşanmıştır. Dünya genelindeki sermaye birikimi ABD'deki tröstlerin sanayi sektöründeki şirketlerin dörtte birine sahip olarak üretimin % 80'ini ellerinde bulundurdukları ve toplam istihdamın içerisindeki paylarının % 75'lere ulaştığı bir yoğunlaşmayı getirmiştir. Ayrıca birikimin ulaştığı en yüksek aşama banka sermayelerinde gerçekleşmiştir (Sönmez, 2005: 39). Dünya ölçeğindeki kısa vadeli sermaye

hareketleri, gerek uluslararası ticaretin finansmanında, gerekse ülkelerin karşılaştıkları dış ödeme dengesizliklerindeki kısa vadeli mevsimlik dalgalanmalarda yapısal ayarlamaların uygulanmasını gereksiz kılmıştır. Aynı zamanda küresel ölçekte dengesizliklerin yapısal bir hal aldığı koşullarda ise fiyat ya da gelir etkilerini kapsayacak uzun vadeli önlemlere, piyasanın “otomatik” dengeye getirici işleviyle birlikte başvurulmasını engellemiştir. Uluslararası altın standardı sistemi içerisinde bu kısa vadeli sermaye hareketlerinin faiz oranlarına ve kurların belirlendiği altın noktaları arasındaki kur oynaklıklarına son derece duyarlı olması, uluslararası rezerv kullanımında sistem açısından bir tasarruf sağlayarak nispeten istikrarlı bir işleyişin yakalanmasına olanak tanımıştır. Ancak zaman zaman denge bozucu spekülasyonlar, savaş ya da ulus içi yaşanan siyasi krizler gibi durumlarda hem kısa vadeli özel ya da resmi sermaye hem de uzun vadeli sermaye daha düşük rizikolu uluslara kaymıştır.

Bu gelişmelerle 1873-1896 krizi, uluslararası para sistemi olarak geçerli olan altın para sisteminin birden ve bütünüyle bir çöküş yaşamasına neden olmamakla birlikte, sistemin uygulanmasında oldukça farklı yollara başvurulmasına neden olmuştur. Kriz nedeniyle piyasalara kırdırılmak amacıyla sürülen senet arzındaki artış, bu arz karşılığını altına çevirmek zorunda olan bankaların rezervlerindeki kısmi azalmaya neden olmuştur. İngiltere ve Fransa gibi dış ticarete alacaklı konumunda bulunan ülkelerin alacaklarını likide çevirmedeki ısrarlar ve bu ısrarlar sonucu ekonomileri baskılanan Almanya, Rusya ve ABD gibi ülkelerde sorunların ortaya çıkması, sistemin çöküş emareleri olarak değerlendirilebilir. Altın rezervlerindeki artış nedeniyle Londra’da merkezleşen altın rezervleri ve Londra’nın yeni kredi tanımlamasında gösterdiği çekingenlik, krizin bir diğer görünüm biçimidir. Bu koşullar altında Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Fransa’nın paralarının altına konvertibilitelerini durdurmaları, bu önlemlerin ilerleyen süreçte İngiltere ve ABD tarafından da alınması sistemin girdiği çıkmazın ilk işaretleridir.

Sistemin çöküşüne dair en açık olgu, 19. yüzyılın neredeyse tamamında görülen deflasyonist eğilimin daha da derinleşmesidir. Bu dönemde yaşanan fiyat düşüşleri karşısında altın kıtlığı, altının değerlenmesi ve gümüş monetizasyonu gibi parasal etkiler olarak sayılmaktadır. Altın standardı sisteminde paranın doğrudan ve tam altın karşılığı olarak işleminin, özellikle dönemin klasik miktar kuramına dayanan ve bu dönemde gelişen emek üretkenliğine bağlı olarak artan meta arzıyla altın arzının, altın üretiminin doğal koşulları nedeniyle, eşanlı olarak yükselememesini fiyatlardaki deflasyonist sürecin nedenlerinden biri olarak anlatan bakış oldukça yaygındır. Bu açıklamaya göre, diğer yandan Batı Avrupa ve ABD’nin de altın standardına geçmesi sınırlı altın arzına karşılık talebinin büyük oranda artmasına ve fiyatlarda deflasyonist bir etkiye neden olmuş ve üretimdeki kârlılıkların azalarak bir krizin patlak vermesine neden olmuştur. Öte yandan bu dönemde faizlerin de önemli oranlarda gerilediği gözlemlenebilmektedir. Dönem itibariyle iskonto oranlarındaki düşük seyir daha çok yatırılmayı bekleyen sermaye kitlesinin yatırım alanındaki hızlı büyümeye karşın iskonto oranlarında bir düşmeyi koşullayacak düzeyde artmasıdır. Son olarak dönemin komisyon raporlarında da fiyatlardaki deflasyonist seyir ile para sistemi arasındaki etkileşimin oldukça zayıf olduğu belirtilmektedir.

Hobsbawm (2010: 45-46) dünyada üretimin, ticaret döngüsünde ortaya çıkan çöküntülere rağmen, durgunluğa girmek bir yana çarpıcı bir biçimde arttığı kapitalist üretim biçiminin bu ilk tarihsel krizinin anlaşılmasında tarihçilerin yersiz şüphelerini vurgular. “Alfred Marshall’ın 1888’de ifade ettiği gibi fiyat bunalımı, faiz bunalımı ve kâr bunalımı” olarak ifade edilebilecek bu dönemin esas sorununun üretim kârlılığında yaşanan düşüklükler olduğunu belirtir. Aksine pazardaki önemli meta birikimi, bu krizin ne bir aşırı üretim ne de bir eksik tüketim krizi olduğunu göstermemektedir. 1873-1896 krizi ile bu krizin ortaya çıktığı yıllar arasında uluslararası para sistemi olarak kullanılan altın standardı arasındaki ilişki bu nedenlerle daha çok tarihsel krizin çeşitli etkilerinin uzun dönemde uluslararası para sistemlerinde bir değişime neden olduğu yönündedir. Makine ve büyük sanayi ile birlikte gelişen uluslararası meta ilişkilerinin yarattığı mübadele ilişkilerini karşılayacak bir sistemin gerekliliği sonucu ortaya çıkmıştır. Ülkeler arasındaki ticaretin gelişmesi ve borç ilişkilerinde düzenli bir sistemin oluşturulmasında ülkelerin ortak bir davranış sergilemelerini gerektirmiştir. 1914 yılıyla birlikte dünya genelinde artan savaş söylentileri ve bitmeyen savaş yıllarının birinci dönemi ile küresel ekonomi içerisine girdiği savaş koşulları nedeniyle uluslararası para sistemi tam bir belirsizlik dönemi yaşamış, savaşın finansmanı ise altına bağlı olmayan kaydi ve kâğıt paralar yaratılarak aşılmaya çalışılmıştır. Elbette bu durum paranın altın ile olan tarihsel ilişkisini etkilememekte ancak özgün savaş koşulları nedeniyle uluslararası sistemin gerekliliklerine uyulmamasıyla sonuçlanması nedeniyle sistemin çöküşüne işaret etmektedir. Her ne kadar 1934-1939 yılları arasında ülkeler yeniden paralarını altına eşlemeye girişeler de savaş koşullarının sona ermesinin ardından uluslararası para sisteminde, altın standardı sisteminde gerçekleştirilen devrimsel değil ancak evrimsel değişikliklerle ve revizyonlarla altın dolar sistemine geçmiştir.

3.2. 1929-1946 Krizi: Bretton Woods ve Altın Kambiyo Sistemi

Altın standardı sisteminde kredi ilişkilerinin ortaya çıkması ve uluslararası ticari ilişkilerin sürdürülmesinde altın standardının işleyişinden kaynaklanan aksaklıklar mevcut sistemle kapitalist üretim biçimindeki gelişmelerin sürdürülmesini olanaksız kılmıştır. Paranın altına dayanan biçimi 1873-1896 krizinin ardından yerini “devlet” güdümlü bir para biçimine bırakmıştır (Şişman, 2011: 32). 1929-46 krizi olarak nitelenen kapitalist üretim biçiminin ikinci tarihsel kriziyle birlikte İkinci Paylaşım Savaşı’nın yarattığı yıkım nedeniyle sistemin yeniden bir birikim sürecine girmesiyle sona eren bu dönemin temel karakteristiği Keynesyen politikalar¹². Bu nedenle kriz sonrasında oluşturulan

12 1876 krizi ve özellikle klasik iktisada dönük eleştiriler daha “açıklayıcı bir kuram” olarak marjinalist teorinin iktisadın merkezine yerleşmesine neden olmuştur. Neoklasik iktisat öğretisi, sermayenin çıkarlarına daha fazla cevap veren bu kuramsal ihtiyacı karşılamaktadır. Matematiğin kullanımı iktisat teorisi içerisinde araçsallıktan amaçsallığa doğru bir gelişim yaşanmıştır. Fizik, mekanik gibi bilimlerden etkilenme özellikle 19. yüzyılın ortalarında deneysel psikolojide saptanan “bir uyarıcı deneğe eşit aralık ve miktarlarda uygulandığında deneğin bunu hissetme yoğunluğunun

uluslararası para sistemi Keynesyen bir sistem olarak nitelenebilir. Bu bölüm 1929 tarihsel krizi ile uluslararası para sistemi arasındaki ilişkilerin incelenmesini kapsamaktadır.

3.2.1. Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası Para Sistemini Oluşturma Çabaları

Birinci Paylaşım Savaşı'nın ardından 1920'li yıllar, büyük bir yıkımın ardından yeniden inşa ve güçlü bir ekonomi yaratma çabalarının olduğu, görece bir iyileşmenin yaşandığı ve uluslararası sistemlerin yeniden kurulmaya girildiği bir dönemdir. 1920'lerin ikinci yarısında altın para standardı sistemi yeniden oluşturulmak istenmişse de bu yönde girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Özellikle 1915-1931 yılları arasında dünya piyasaları tam bir bunalımın içine girmiş ve pek çok farklı yolun denendiği ancak uluslararası anlamda bir para sisteminin oluşturulmadığı bir systemsiz dönemle karşı karşıya kalınmıştır. 1929 sonrası dönemde yaşanan kriz ile altın standardını benimseyen bütün ülkeler bu sistemden ayrılmışlardır. Farklılaşan altın para sistemi uygulamalarının ardından gelen kapitalist üretim biçiminin ikinci büyük krizi 1929 Büyük Buhranı, 1945'te savaşın dünya genelinde sonlanıp ülkelerin yeniden bir uluslararası para sistemi oluşturma girişimlerinin sonuçlanmasına kadar, uluslararası para sistemini kaosa sokmuştur. 1934-39 yılları arasında ülkeler yeniden paralarını altına eşlemeye girişeler de savaş koşullarının sona ermesinin ardından uluslararası para sistemi, altın dolar sistemine geçmiştir.

Krizin ilk habercisi 1926 Florida spekülasyonudur. ABD'nin sınai üretiminin düşmeye başlaması ve 29 Ekim 1929'da New York Borsasının çöküşüyle birlikte, krizin evrenselliği ve derinliği o döneme değin tahmin edilemeyecek boyutlara ulaşmıştır. Kriz, ABD'den başlayarak tüm Avrupa ülkelerine kısa sürede sıçramıştır. Ekonomik göstergelerdeki aşağı yönlü hareketler, diğer göstergelerdeki saptmaları tetikleyerek dünya ekonomisini içinden kolay kolay çıkılamayacak bir kısır döngüye sokmuştur. 1931 yılında ABD ve Almanya'nın sanayi üretimleri üçte bir oranda azalmıştır. Üretimdeki düşmeyle birlikte o döneme

giderek azalması" ilişkisinden esinlenerek, marjinalfayda kuramını geliştirmişlerdir (Köymen, 2007: 37). Aynı zamanda neo-klasik teori ile fiyat ilişkilerinin saptanması tekellerin ya da oligopollerin egemenliğindeki bir dünyada tüketici tercihlerine indirgenerek açıklanmaya başlanmıştır. Böylece toplumsal ilişkiler toplumun hareketiyle makro bir biçimde değil; toplumu oluşturduğu varsayılan her bir bireyin bağımsız bireysel hareketiyle mikro düzeyde açıklanmaya başlanmıştır. Klasik iktisadın emek değer teorisi terk edilerek yerini marjinalizme ve onun yöntemine bırakması dışında tüm temel varsayımları neo-klasik iktisat tarafından da benimsenmektedir. Bu dönüşüm ile ana akım iktisat literatürüne yaklaşık yüzyıl boyunca egemen olacak bir kuramın da temelleri atılmıştır. 1929 krizi aynı zamanda ekonomik piyasalarda egemen olan serbest ticaret ilişkilerinin de ortadan kalkmasına neden oldu. Refah dönemlerinin tersine kriz anında bireysel zararların en aza indirilme çabaları, hem iktisadi doktrine hem de politikalara önemli etkilerde bulunmuştur. 19. yüzyıldaki klasik öğretinin 1873-96 krizi ile uğradığı avamlaştırmanın (Manchester öğretisi) bir sonucu olarak neo-klasik okul ve liberalizm yaklaşık elli yıllık bir kesintiye uğramıştır. 1970'li yıllardaki krizlerin ardından ana akım iktisat, tekrardan bu öğretinin 21. Yüzyıl biçimi olarak egemenliğini ilan etmiştir (Kazgan, 2010). Dünya tarihinde sermaye birikim çevriminin özellikli bir dönemine denk düşen bu boşluk mevcut krizin yol açtığı özgün ekonomik koşullara en "uygun" çözümü öneren Keynesyen iktisat tarafından doldurulmuştur.

kadar stoklarla tutulan tüketim malları ve ham ve yardımcı maddelerin fiyatlarında büyük bir deflasyon yaşanmıştır. Bu durum ekonomisi sadece bir kaç tüketim malı ya da hammadde üretimine dayanan ekonomilerin iflasını beraberinde getirmiştir. Brezilya, Arjantin, Avustralya, Mısır, Hint Adaları ve daha pek çok ülke bu deflasyon nedeniyle ekonomilerindeki çöküşü durduramamıştır. Dünya ticareti krizi izleyen dört yıl içinde neredeyse %60 oranında azalmıştır (Hobsbawm, 2008b: 120-124). Öte yandan krizin yarattığı en büyük etki işsizlik oranlarındaki uzun süreli ve büyük yükselmeye emek gücü kitlesi üzerinde olmuştur. Krizin etkilerinin en sert yaşandığı dönemde pek çok ülke yüksek işsizlik oranlarıyla karşı karşıya kalmıştır¹³. Ancak işsizlik koşullarını ortadan kaldıran tek devlet 1933-1938 arasında Almanya olmuştur (Hobsbawm, 2008a: 122). Amerikan hükümetinin doları dalgalanmaya bırakmaması ve altın standardında devamlılığa karar vermesi aynı zamanda ulus içi ekonomik politikalarına bağlı olarak hükümetin değişmesine neden olmuştur. Hoover'ın ardından gelen Roosevelt hükümeti ise Doları altın standardından çıkararak altını günlük altın satım alımları yoluyla yaklaşık dokuz ay içerisinde % 40 oranında devalüe etmiştir. Altının Ons fiyatı 20,67 Dolar düzeylerinden 35 dolara getirilmiş ve bu yolla Amerikan banka sistemindeki kriz durdurulmuş ve iyileşme başlamıştır (Eichengreen, 2008: 48).

Bu dönemde uluslararası para sisteminde meydana gelen değişikliklere ve uluslararası parasal hareketlere bakıldığında, savaş döneminde altın stoklarının büyük ölçekte ABD'ye akın etmesi gözlenmektedir. ABD'ye akın eden altın rezervi nedeniyle Avrupa ekonomilerinin rezervleri büyük oranda azalmış ve bu rezervler karşılığında, Avrupa ekonomilerinde büyük miktarlarda kâğıt para birikmesine neden olmuştur. ABD'ye akın eden altın ile para arzı arasındaki ilişkinin kesintiye uğratılması aynı zamanda ABD'de sınırlı meta üretimine karşılık artan bir altın rezervi dolayısıyla emisyon ve kredilerdeki bir artışla yüksek ve hızlı bir enflasyon yaşamasının önüne geçildiği söylenebilir. Ancak altın rezervlerinin dünya genelinde dengesiz dağılımı, altın standardındaki bir çöküşü hızlandırmıştır. Dünya genelinde savaş koşulları nedeniyle enflasyonist etkilerin giderek artması, bir panik havasının egemenliği uluslararası para sistemlerini etkilemiş ve dünya paralarını ya da bir başka deyişle uluslararası para sistemini bir krize yöneltmiştir.

Uluslararası bir para sisteminin oluşturulmasında ilk çaba cari dönem ile gelecek dönemin hegemonik güçleri olacak İngiltere ve ABD'den gelmiştir. ABD ve İngiltere arasındaki faiz oranlarının karşılıklı olarak belirlenerek, İngiltere'deki faiz oranlarının ABD'den yüksek olmasının sağlanması, ilk olarak İngiltere'nin yüksek enflasyon oranının baskılanmasını amaçlamaktadır. İkinci olarak düşük faiz oranıyla kredi açma gücüne sahip New York bankalarının dünya finans piyasaları üzerindeki egemenliğinin koşulunun yaratılmasıyla sonuçlanan bu durum, uluslararası para sisteminde bir hegemonya kayışının ifadesidir. 1929 krizi ile 1930'lu yıllar kıyasıya bir uluslararası ekonomik ve politik rekabetin yaşandığı dönem olarak karakterize olmaktadır. Küresel durgunluk ve krizin neden olduğu yüksek oranlı işsizlikle mücadelede rekabet devalüasyonlarıyla her ulusun

13 İşsizlik oranları İngiltere ve Belçika'da % 22-23, İsveç'te % 24, ABD'de % 27, Avusturya'da % 29, Norveç'te % 31, Danimarka'da % 32 ve Almanya'da % 44 olarak gerçekleşmiştir.

bir diğeriyle rekabet ettiği bu dönem 1936 yılında her bir para sahasının temsilcisi olarak ABD, İngiltere ve Fransa'nın karşılıklı imzaladığı "Üçlü Anlaşmayla" aşılmaya çalışılsa da etkin bir koordinasyonun sağlanamaması çözümü bitmeyen savaş yıllarının ikinci döneminin ardına atmıştır. Krizden kurtuluş çabaları içerisinde özellikle İngiltere'nin sterlini devalüe etmesinin sonucu olarak spekülatif saldırılara daha fazla karşı koyamayacak hale gelmesi ve altın döviz sisteminden kopuşuyla birlikte çeşitli para birlikleri ortaya çıkmıştır. Uluslararası bir sistemin olmadığı ve her bir ülkenin birbiriyle kıyasıya rekabet içerisine olduğu bu dönemde miktarı ve yıllık artışı dünya ticaretindeki hızlı büyüme karşısında yetersiz kalan altını paylaşmak ve altın rezervlerini arttırmak, dönemin belli başlı devletleri arasında adeta bir altın savaşına dönüşmüştür. Bu amaçla, ulusal paraların döviz kurunu olması gereken kurun altında belirlemek, reeskont oranlarını yükseltmek, altın çıkışını kontrol altına almak gibi politikalar uygulamaya konulmuştur (Savaş, 2010: 70). Bu politikalar yanında ikili ya da bölgesel para bloklarının oluşturulması, "Kambiyo İstikrar Fonlarının" oluşturulması ya da ticari ilişkilerin ikili biçimlerde kurulması gibi savaş sonrası yılların uluslararası para sistemlerinin nüvelerini oluşturacak çeşitli yollar denemiştir.

Bitmeyen savaş yıllarının yarattığı yıkımın ardından İkinci Paylaşım Savaşı öncesindeki artan üretime ayak uyduramayan talep koşulları ortadan kalkmıştır. Sistemin içsel çelişkileri nedeniyle gelişen sosyal devlet algısı ve buna bağlı işçi sınıfının sendikal örgütlenmesinde ve ücretlerinde artışın yanında devletin aktif olarak tüketim sürecinde yer almaya başlamasıyla artan üretime paralel bir artan talep ile karşılaşmıştır. 1945 sonrası dönemde özellikle Keynesyen politikaların egemenliğine bağlı olarak devlet müdahalesine dayalı bir serbest piyasa ekonomisinin kurulması, kapitalist üretim biçiminin altın çağı olarak nitelendirilen ve 1945'ten 1973 krizine dek sürecek dönemin yaşanmasını olanaklı kılmıştır. Savaş sonrası dönemde artan üretkenlik ve talebe dayanarak dünya ticaretinin serbestleştirilmesi ve geliştirilmesi, çok taraflı denkleşmeye olanak verecek ve savaşta yıkılan ülke ekonomilerinin onarımını kolaylaştıracak bir uluslararası ticari ve parasal sistemin kurulması, ithalata getirilen tek taraflı sınırlamaların kaldırılması ve devalüasyonun kaldırılarak istikrarlı bir uluslararası para sisteminin kurulması gerekliliği kendisini dayatmıştır. Savaş sonrası dönemde hem finansal hem de üretim alanındaki istikrar Euro- Dolar piyasalarının oluşması, para rezervlerindeki artış ile birlikte istikrarlı bir uluslararası para sisteminin oluşturulmasını gerekli kılmıştır (Turgut, 2010: 29). Savaş sonrası uluslararası para sisteminin nasıl olacağı sorusu ulusların önündeki en büyük sorundu. Çalışmalar 1940 yılından itibaren başlamıştır. Uluslar bu hazırlıklarında yalnızca yeni bir parasal sistemin yaratılmasını değil aynı zamanda savaş sonrası dönemde zarar gören ülke ekonomilerinin yeniden kurulmasına kamu hizmetleri ya da mali kurumların tekrar işler hale getirilmesine diğer yandan da ulusların ihtiyaç duydukları tüketim malları ihtiyaçlarının karşılanmasına da eğilmişlerdir (Turan, 1980: 83). Yeni bir uluslararası para sistemi oluşturma çabaları daha savaş sona ermeden 1-22 Temmuz 1944'te Washington yakınlarındaki New Hampshire'in Bretton Woods kasabasında yapılan toplantıyla en üst

düzeyine ulaştı. Toplantıya Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere Amerika ve İngiltere'nin önderliğinde dönemin belli başlı tüm sanayileşmiş ülkeleri katılmıştır¹⁴.

Savaş dönemi boyunca pek çok bölgesel ya da bireysel girişimle istikrarlı bir uluslararası para sistemi oluşturulmaya çalışılsa da bunlar başarılı olamamışlardır. Ancak küresel düzeyde bir araya geliş ve tüm ulusların ortak hareketi ve kararıyla evrensel niteliklere sahip bir sistemin oluşturulması Bretton Woods toplantılarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kurulan yeni uluslararası para sisteminin adı Bretton Woods Sistemi olarak anılmaktadır. Bretton Woods Sistemi temelde İngiltere ve ABD'nin hazırladıkları raporlar üzerinden bir uzlaşma sonucu şekillenmiştir. Konferansta her ili ülkenin kendi özgün koşullarını değerlendirerek getirdiği, Keynes tarafından hazırlanan İngiliz planı ile White tarafından hazırlanan Amerikan planı tartışılmıştır. Bretton Woods Sistemi ile tarihsel olarak ilk kez uluslar kendilerini yazılı bir anlaşmayla belirlenen uluslararası para sisteminin kurallarını uygulama zorunluluğu altına almışlardır. Böylece savaş sonrası uluslararası para sisteminin yazılı anayasasını oluşturmuşlardır (Savaş, 2004: 62).

3.2.2. Sermaye Birikiminin Altın Çağı

Kapitalist üretim biçiminin 1945-1973 arasındaki dönemi için kullanılan altın çağ deyimi, sistemin yaklaşık 200 yıllık tarihi boyunca en başarılı büyüme oranlarını ve buna bağlı olarak artan bir refah düzeyini yakalayabildiği dönem olması nedeniyledir. İkinci Paylaşım Savaşı'nın ardından oluşturulan yeni uluslararası sistemin kuralları Bretton Woods tarafından belirlenmektedir. Uluslararası sistemin yeni koşulları; sabit kur sistemine geçişle birlikte Dolar ve Sterlin rezerv para olarak kabul edilmiş ve 1 Ons altın=35 dolar paritesi kabul edilmiştir. Sabit kur sisteminin işleyişini sağlamak amacıyla IMF kurulmuş ve ödemeler dengesizlikleri durumunda sistem, devalüasyonlar yoluyla ihracatı artırarak gelir sağlamayı prensip edinmiştir. Diğer yandan merkez bankaları bu sabit kurları ve rezervleri dengede tutmakla sorumlu tutulmuşlar ve özellikle savaş sonrası

14 İki ülke eski ve yeni rejimin hegemonik güçleri olarak İngiltere ve ABD olmuştur. 1925 yılından itibaren bu iki ülke arasındaki uluslararası istikrarlı bir parasal sistem oluşturma girişimleri her ne kadar 1929 krizi ve savaş gibi tarihsel koşullar nedeniyle başarıya tam olarak ulaşamasa da, düzenlenen toplantıya bir plan ve öneri hazırlayarak gelen iki ülke olmaları anlamlıdır. Bretton Woods toplantıları İngiltere adına Keynes'in hazırladığı İngiliz Planı ile ABD adına White'in hazırladığı Amerikan Planı arasındaki tartışmalarla şekillenmiştir. Diğer taraftan planların kabul edilmesi aynı zamanda dünya ekonomisi üzerindeki gücün ve hegemonyanın ifadesi olması açısından uluslararası ilişkilerdeki bir siyasal mücadeleyi de içermektedir. Sonuç olarak her iki plan da döviz kurlarının uluslararası bir kuruluş tarafından kontrolünü, ülkelerin likidite stokunu artırmayı, uluslararası dengenin bozulmasına yol açabilecek uygulamalara kalkışan ülkelerin ilgili uluslararası kuruluş tarafından kontrol edilebilirliğini, çok taraflı oluşturulan bir kliring mekanizmasını ve her ne kadar liberal bir ekonomi düşüncesine sahip olursa da gerektiğinde ülkeler tarafından ekonomiye müdahale edilebileceğini öngörmektedir. Ancak iki plan, kliring birliğinin kaynak büyüklüğü, birliğe üye devletlerin aktiflerinin birliğe teslim koşulları, ülkelerin kredi kotalarının hesaplanmasındaki temel değişkenler, dış dengesizliklerin düzeltilmesi konusunda ortaya çıkacak yükümlülüklerin hangi ülkelere yükleneceği ve kliring birliğinin niteliği yani siyasi iktidar tarafından kontrol edilebilecek bir yapı olarak mı yoksa "tarafsız" bir yapı olarak mı tasarlanması gerektiği konularında ayrı düşüncelere sahiptir.

yıkımın finansmanı için Dünya Bankası kurulmuştur. Ayrıca son kurum olarak serbest ticaretim dünya genelinde yaygınlaşması, geliştirilmesi amacıyla Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) yürürlüğe girmiştir. Bu sistem altında yüksek büyüme oranlarının ve refahın yakalanmasında etkili olan temel değişken sermaye birikiminde görülen yeni teknolojik sıçrama ve bunun yol açtığı sermayenin uluslararasılaşmasıdır.

İkinci Paylaşım Savaşı sonrasında üretim sürecindeki teknolojik sıçramasını yaratan en önemli olgu; içten patlamalı motorun ekonominin bütününe ve otomotiv sektörünün ABD'ye özgü bir alan olmaktan çıkıp dünya geneline yayılmasıdır. Diğer bir ifadeyle 1890'lı yıllardan İkinci Paylaşım Savaşına kadar uzanan dönemde, elektrikli ve patlamalı motorun bütün sanayi dallarında yaygın biçimde kullanılmasının neden olduğu sermayenin organik bileşimindeki yükselme ve kârlılıktaki artış. Bunun yanında hafif tüketim mallarında elektronik ve plastikte görülen teknolojik devrim aynı zamanda tüketim mallarının da giderek ucuzlamasını olanaklı kılmaktadır. Hobsbawm'ın (2009: 83) belirttiği üzere, örneğin renkli televizyon gibi şeyler enflasyonist dönemlerde dahi fiyatları düşen az sayıda mal arasında yer almaktadır.

Üretici güçlerdeki gelişmelere, üretim sürecinin fordist biçimde örgütlenmesinin eklenmesi, sonuç olarak dolaşımdaki meta kitlesinin muazzam ölçüde artmasını sağlamıştır. Kısaca tanımlandığında fordizm, sanayi üretiminin kitlesel olarak gerçekleştirildiği, fabrika içerisinde (idari işler ve kol gücüne dayanan işler olarak) Taylorist bir biçimde yeniden bölümlendiği, üretim sürecinde işbölümünün ve iş tanımlarının net çizgilerle yapıldığı, yüksek verimlilik ve yoğunlukta standartlaşmış mal üretiminin artan taleple birlikte hızlandığı bir üretim sürecidir (Saklı: 2007). İkincil olarak alt yapıda meydana gelen bu teknolojik birikimin önünün açılmasını sağlayan muazzam bir kütleli kentleşme olgusunun ortaya çıkışı bu dönemin özgün niteliklerindedir. Bu dönem ilk kez fiziksel anlamda köylülerin ortadan kalkmaya başladığı bir dönemdir ve bu alanlara yönelik kentleşme, alt-kentleşme, yol yapımı ve bunlarla ilgili her şey dönemin yalnızca gelişmiş ülkelere ait gelişmeler değildir. Kırsal alanların terki, sermayenin ihtiyaç duyduğu ucuz emek gücünün ortaya çıkışında da son derece etkilidir. Üçüncü olarak aşırı ucuz enerji kaynaklarından yararlanma bu altın çağın yakalanmasında önemlidir. Aşırı ucuz petrol kaynaklarının elde edilmesi aynı zamanda eski teknolojinin terk edilmesiyle üretim sürecindeki maliyetlerin son derece düşürülerek kârlılıkların artırılmasının olanağını sağlamaktadır (Hobsbawm, 2009: 83).

1945-1973 döneminin genel karakteristiği ise şöyle açıklanabilir. Azami kâr güdüsüyle sermaye, nispi artı değer artırma mücadelesinde sürekli emek üretkenliğini artırma eğilimindedir. Üretici güçlerde ve özellikle makinenin güç kaynağı olarak içten yanmalı motorlar ve elektrik motorlarının üretimde kullanılmaya başlanmıştır. Savaş koşulları nedeniyle sermayenin değersizleşmesinin yarattığı birikim olanağına, üretici güçlerdeki artışa bağlı olarak gerçekleşen emek üretkenliğindeki artışın yanında; üretim sürecinin fordist biçimde örgütlenmesiyle birlikte emek yoğunluğunda görülen yükselmeler eşlik etmiştir. Böylece 1945 sonrasında artı değer oranlarında dolayısıyla emek gücünün sömürsünde büyük artışlar yaşanmıştır. Sermayeler arası rekabetin nispi artı değer

yarışı olarak gerçekleşmesi hem emek üretkenliğini artırmış hem de meta değerlerini düşürmüştür. Buna bir de emek yoğunluklarındaki artışların eklenmesi, üretim sürecinde daha düşük gerekli emek zaman ile daha düşük değerlerde birim metaların üretilmesini sağlamıştır. Üretim sürecinde gerçekleşen bu gelişmeler, altın çağın yaşanmasını olanaklı kılacak toplumsal değer üretimindeki artışı sağlamaktadır.

Kitlesel üretim ile birlikte kitlesel tüketimin de desteklenmesi, bir yandan döneme hâkim olan sosyal devlet uygulamalarıyla birlikte sınıflar arasındaki “barış” ve refah ortamının sağlanması mümkün olmuştur. Bu dönemde devletin ekonomiye müdahil olması, özellikle ABD’de ekonomik işlevlerin geniş bir kamu sektörü, birçok ülkeyle birlikte millileştirilmiş bir sanayi ve geniş kapsamlı, bilinçli bir planlamayla üretimin gerçekleştirilmesi, sermayenin kârlılığındaki sürekli ve yüksek oranlı artışın devamlılığını sağlamıştır. Diğer yandan gelişmiş ülkelerdeki ucuz emek gücü ve piyasayla kontrol altına alınan işsizliğin ortadan kalkmasıyla, tüketim malları piyasalarında görülen genişleme ve sermayenin kendi kendini finanse eden piyasaya bağımlılığı azalmış, dev şirketler halinde örgütlenmesi bu birikimi uluslararası boyutlara ulaştırmıştır. Tam istihdam ve refah odaklı politikalarla altın çağ, toplumun tüm kesimine yayılan özel bir birikim dönemi olarak ortaya çıkmıştır. Refah dönemi olarak anlatılan bu çağ, sermayenin kendisini yeniden yüksek birikim ve üretkenlik düzeyine çıkartacak olanakları elde etmesinin bir sonucudur. Tarihsel olarak özgün niteliği (yüksek büyüme ve toplumsal refah) yine tarihsel olarak denk düştüğü toplumsal koşulların bir sonucudur (bitmeyen savaş yılları ve dünyanın bütününe yaşadığı geniş ölçekli yıkım).

3.2.3. Altın Kambiyo Sistemin Çöküş Emareleri

Bretton Woods Sisteminin çöküş emareleri, sistemin işleyişi içerisinde sakıncalı alanlar olarak görülen likidite sorunu, ödemeler dengesi açıkları ve güven sorununun ortaya çıkması olarak sayılmaktadır. Nitekim likidite sorununun ortaya çıkması, ABD’nin bu sorunu yüksek ödemeler dengesi açıklarıyla gidermesine, yüksek ödemeler dengesi açıkları da doların uluslararası rezerv para olma işlevini daha fazla sağlıklı olarak sürdüremeyeceğine yönelik kanaatlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sistem dünya ekonomisinin üçüncü tarihsel krizinin 1973’te patlak vermesiyle uygulanamaz hale gelmiştir (Öney, 1980: 133). Bretton Woods sistemine yönelik gerçekleştirilen çözüm önerileri temelde dört ana başlık altında toplanabilmektedir.

Dış denkleme sorunu: Sistemin işleyişindeki bu çelişki ve çöküş emaresi, sistemin etkin bir dış denge ve ödemeler bilançosu politikası içermemesidir. Zira ödemeler dengesizliğini gidermek için uygulanan politikalar, sistemdeki ülkelerin hem ekonomilerini zora sokmakta hem de ülkeler arasında farklı etkiler yaratmaktadır. Dış ticaret hacminin milli gelire oranla düşük olduğu ülkelerde dış denge başat bir sorun oluşturmazken, aynı zamanda bu ülkeler dış dengesizlikleri ile ilgili etkin bir çaba içerisine de girmemekteydiler. Öte yandan dış ticaret hacminin milli gelire oranla payının yüksek olduğu ekonomiler açısından dış dengesizliklerin ekonomi üzerindeki etkisi büyüktü. Bu durum yüksek dış ticaret hacmine sahip ülkelerin daha etkin ödemeler dengesi politikaları

uygulamalarına neden oluyor ve böylece sistem asimetrik bir işleyişe sahip oluyordu. Dış denge konusundaki dengesizlikler öte yandan kurlar nedeniyle dış dengenin sağlanması yükünü açık veren ülkelerin sırtına yüklemektedir. Bu durum ise ödemeler bilançosunda açık veren ülkelerin devalüasyonlar yoluyla dengeye gelmeye çabalamalarına neden olmaktadır. Bu nedenle, kurlarda böylesine değişiklikler sistemin işleyişi açısından bir çelişki yaratmaktaydı. Diğer yandan etkin bir dış dengenin sağlanmasında uluslararası rezerv paraya sahip ülkenin devalüasyonlar yoluyla kendi parasının değerini diğer ülke paralarına göre ayarlama aracından yoksun olması, kendi dış açıklarını kapatmakta devalüasyon yerine ithalat sınırlaması, sermaye çıkışının önlenmesi ya da faiz oranlarının artırılması gibi önlemlere başvurmasına neden oluyordu.

Likidite sorunu: Sistemde rezerv para olarak kullanılan dolar, altın karşılığı olan tek uluslararası paradır. Parasal altın stokları ise rezerv para oluşturmaktadır. Sistemin işleyişte olduğu süre zarfında toplam rezervler içerisinde parasal altın oranı % 69'lardan sistemin çöküşe geldiği 1973 yılında % 23,5 düzeylerine gerilemiştir. Diğer yandan sistemin işleyişinin teminatı olarak ABD, parasal altın stoklarındaki azalışa karşılık ödemeler bilançosu açıklarıyla bu süreci işletmeye çalışmıştır. Dolardan oluşan rezervlerin toplam dünya rezervlerine oranı bu yıllar içinde % 28'lerden % 67'lere yükselmiştir. Sistemin çöküşünün göstergelerinden likidite açıkları, likidite arzındaki artışların ABD'nin ödemeler bilançosu açıklarıyla kapatılmaya çalışılmasına bağlanmaktadır (Öney, 1980: 133).

Güven sorunu: ABD'nin dünyanın likidite ihtiyacını karşılayamaması sonucu giderek artan ödemeler dengesi açıklarının rezerv para olarak dolara duyulan güveni sarsması olarak tanımlanmaktadır. Özellikle sistemin spekülasyona açık oluşu ve bu spekülasyonun oluşan Avrupa dolar piyasaları sonucu artışı ABD'nin dış açıkları nedeniyle Avrupa'ya son derece büyük miktarlarda Euro-Dolarların sistemin çöküşünde etkisi yüksek olmuştur (Turan, 1980: 168-171).

Emisyon Kazançları Sorunu (senyoraj kazançları): Sistemin parası uluslararası rezerv olarak kabul edilen ülkeye bir emisyon kazancı sağlaması ve küresel ölçekte büyük boyutlarda gerçekleşen bu emisyon kazancının adil olarak bölüşülememesi görülmektedir. Bu durumda birden fazla rezerv paranın sistemde oluşmaya başlaması sistemin devamlılığını da tehlikeye sokmaktaydı. Öte yandan diğer ülkelerin rezerv parayı rezerv ülkenin tahvil ve alacak senetleri ya da rezerv ülkesi merkez bankası ve diğer ticaret bankalarında mevduat şeklinde ellerinde tutmuşlar, dolayısıyla ABD rezerv kaybına uğramadan uzun süre ödemeler dengesi açığı verebilmiştir. Bu olasılık dünya genelinde diğer ülkeler tarafından da elde edilmek istenmesi sistemin çelişkisinin bir diğer biçimidir.

Savaşın bitiminden 1949'daki sterlinin devalüasyonuna kadar olan süreçte istikrarlı kurlar kambiyo kontrolleri, katlı kur ve düzensiz çapraz kur uygulamaları ile sağlanmıştır. Kurların sabit olduğu bu dönemde ülkelerin kalkınma politikaları çerçevesinde devam ettikleri mal ithalleri dış ödemeler açıklarını daha belirgin hale getirmiştir. 1949 yılında tüm ekonomilerde bir dolar kıtlığı sorunu ortaya çıkmıştır. Yaygın devalüasyonlar gerçekleşmiştir. Ülkeler ABD karşısında paralarının değerini düşürerek dış açıkların

dengeye gelmesini amaçlamışlardır. Dış dengenin sağlanmasına yönelik uygulamaların ülkeler arasındaki özgün koşullar nedeniyle asimetrik etkisi bu sorunu daha da ciddi boyutlara taşımaktaydı. Diğer yandan etkin bir dış dengenin sağlanmasında uluslararası rezerv paraya sahip ülkenin devalüasyonlar yoluyla kendi parasının değerini diğer ülke paralarına göre ayarlama aracından yoksun olması, kendi dış açıklarını kapatmakta devalüasyon yerine ithalat sınırlaması, sermaye çıkışının önlenmesi ya da faiz oranlarının arttırılması gibi önlemlere başvurmasına neden olmuştur.

Altın kambiyo sisteminde uluslararası rezervlerin teminatı olan ABD'nin ödemeler dengesi açıklarıyla likidite gereksinimlerini karşılaması, Dolar kıtlığı döneminde dahi 1958 yılına kadar herhangi bir soruna yol açmamıştır. Ancak 1958 sonrasında bir yandan ABD'nin dış yardımlar yoluyla ülke ekonomileri üzerinde etkili olma politikası, diğer yandan Vietnam savaşı nedeniyle artan harcamalar, ABD dış açıklarını önemli boyutlara yükseltmiştir. Bütün bu koşullar ABD ekonomisinde enflasyonist baskılara yol açmış ve doların devalüasyon olasılığını arttırmıştır. Aynı dönemde Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile Japonya gibi ülkelerin uluslararası alanda ortaya çıkışıyla artan rekabet ve ABD'nin küresel gücünün bu ülkeler arasında dağılmaya başlaması sistemin uygulanmasında önemli zorlukların ortaya çıkışına neden olmuştur. Öte yandan başta Fransa olmak üzere gelişmiş ekonomilerin emisyon kazançlarını elde etmek amacıyla altın standardına geçiş önerileri Dolar'dan kaçış biçiminde başlayan kriz, 1968 yılına gelindiğinde Washington toplantısında Altın Birliğinin feshi ve ikili altın borsasının kuruluşuyla sonuçlanmıştır. Bu sistem her ne kadar ABD'nin rezervlerindeki azalmaları durdurucu ve sistemin devamlılığını sağlayacak önlemler olarak alınmışsa da alınan önlemler ABD'nin dış açıklarının kapanmasını sağlamamıştır. Bu dönemde ABD sürekli açıklarla karşı karşıyadır (Öney, 1980: 145). ABD'nin tek taraflı olarak Doların konvertibilitesini kaldırması, merkez bankalarının müdahaleleri, piyasalarda beklenen etkisini göstermemiştir. 1971'de Smithsonian anlaşması olarak bilinen ve doların altın karşısındaki değerini önce 38 daha sonra kademeli olarak revalüe ederek yapılan çözüm arayışları başarısızlıkla sonuçlandırmıştır. 1973 yılında tekrar sterlinin krize girmesi ve ABD'nin ödemeler dengesi açıklarının devam etmesi, doların ikinci büyük devalüasyonu ile birlikte altın eşdeğerliğinin 42.22 dolara yükselmesi uluslararası alanda bu sistemin sürdürülemeyeceğini gösterdi ve ardından Dolar da Sterlin gibi dalgalanmaya bırakılmıştır (Turan, 1980: 184-193).

Tüm bu gelişmeler 1940'ların başında yaşanan teknolojik devrimin ve üretim sürecinin örgütlenmesinin getirdiği yüksek kârlı üretim koşullarının sona eriyor olmasının birer tezahürü olarak ortaya çıkmışlardır. Uzun dönemli bir durgunluğa yol açacak bu kriz, kapitalist üretim biçiminin üçüncü tarihsel krizidir. Moseley'in (2003: 259) belirttiği üzere savaş sonrası dönemde ABD'nin kâr oranları 1950'li yıllarda %22'lerden 1970'lerin ortalarında %12 düzeylerine düşmektedir. Kâr oranlarındaki bu keskin düşüş aynı zamanda dünya çapındaki bütün kapitalist ekonomileri de etkilemiştir. Üretimin örgütlenme biçiminin fordist biçimden post-fordist biçime ve uluslararası para sistemlerinin "sistemsiz uluslararası para sistemlerine" dönüşeceği bu kriz teknikteki yeni bir sıçramayla aşılacaktır.

3.3. 1973-1980 Krizi: Dünya Krizi mi Petrol Krizi mi Tartışmaları

1973 krizi, ana akım iktisat literatürü içinde Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) ülkelerinin birlikte davranarak 1973 ve 1976 yıllarında petrol fiyatlarında artırıma gitmeleri, artan petrol fiyatları sonucunda üretim maliyetlerinin yükselmesi nedeniyle dünya ekonomisinin bir yandan durgunluğa diğer taraftan enflasyonist bir sürece girerek derin bir kriz, bir diğer deyişle “Petrol Krizi” ile karşı karşıya kalmaları olarak tanımlanmaktadır. Ancak 1973 krizine değin tüm krizlerde üretim daralması sonucu işsizlik artmakta ve fiyatlar düşmekteydi. Bu kez küresel bir enflasyonla birlikte, işsizlik olgusu ekonominin karşısında durmaktaydı. Bu haliyle fiyat artışları, maliyetlerdeki artışlara yani petrol fiyatlarındaki yükselişlere bağlandığında krizin nedeni petrol fiyatlarını arttıran OPEC ülkeleri olmaktadır. Diğer taraftan 1966 Vietnam savaşından kriz dönemine kadar, ABD ödemeler dengesi büyük açıklarla karşı karşıya kalmıştı. Uygulanagelen uluslararası para sistemi nedeniyle Dolar’ın rezerv para olma işlevini sürdürme görevi ABD’nin omuzlarındaydı. Para sisteminin likidite sorunu nedeniyle yüksek ödemeler dengesine sahip bir ekonomi haline gelen ABD, savaş harcamalarıyla birlikte kritik seviyelere ulaşan dış açıklarını Almanya ve Japonya olmak üzere dünyanın gelişmiş ekonomilerinden aldığı borçlarla sürdürmekteydi (Köymen, 2007: 48). ABD’de ortaya çıkan enflasyonist koşulların yanında bir de 1971’de altın standardı ve sabit kur rejiminin ortadan kalması diğer ülkelerinde para basmasının önündeki tüm engelleri kaldırmıştı. Dünyadaki diğer ülkelerin de sabit kur rejimlerinin ortadan kalkmasıyla emisyon hacmini artırması başlangıçta yalnızca ABD ekonomisinin sorunu olan enflasyonun bir anda tüm ülkelerin problemi haline gelmesine neden oldu¹⁵.

1974-1975 yıllarında uluslararası sisteminin dönüm noktasını 1969’dan itibaren durgunluk ve enflasyonun piyasalarda bir arada gelişmeye başlaması oluşturmaktadır. Dolayısıyla stagflasyon olgusunun, petrol krizleri öncesinde başladığı göz önünde bulundurulduğunda, hammadde fiyatlarında görülen ve kriz nedeni olarak algılanan petrol krizleri, üretim sürecinde çok daha öncelerde başlayan bir durgunluğun ve gerilemenin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Savran, 2013: 58). Nitekim aşırı talep nedeniyle altın rezervlerindeki azalışı durduramayacağı ve Doların altın konvertibilitesini kaldırabileceği yönündeki sinyaller ABD’nin iki kademeli Dolar fiyatının belirlendiği 1968 yılında da görülmektedir. ABD’nin dış ticaret açığının devam etmesi (1970’te 9.8 milyar dolardan 1971’de 29.8 milyar dolara) Doların uluslararası rezerv para olma özelliğine yönelik güvenin kaybedilmesine ve olası bir Dolar devalüasyonu ile birlikte, diğer paralarda da bir revalüasyonun gerçekleşeceği beklentisine yol açmıştı. Beklentilerin gerçekleşmesi ise Nixon kararlarıyla olmuştur.

15 Konuyla ilgili ayrıntı bir analiz için bkz. Türkcan, E (1984) Dünya Krizi mi, Petrol Krizi mi? (ed. İhan TEKELİ) Türkiye’de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalımlar, Yurt Yayınları: Ankara.

Kapitalist üretimin içsel çelişkileri 1970'lerin başında yeniden ortaya çıkmıştır. 1945'ten bu yana yaşanan yüksek kârların olduğu uluslararası ekonomi 1969-1971 durgunluğunun ardından, 1972-1973 canlanmasıyla sermaye birikimi süreçlerindeki tikanlıklar nedeniyle kalıcı bir canlanma dönemine dönüşmemiştir (Savran, 2013: 59). 1949 ile 1970'lerin özellikle ikinci yarısında değin uluslararası ticaret hacmi neredeyse dört kat artmıştır. Bu genişleme özellikle ABD sermayesinin egemenliğine dayanmaktaydı. Savaş sonrası görülecek refah dönemi ABD ve İngiliz sermayeleri tarafından daha en başından olgunlaştırılmaktaydı. Bunu özellikle sermaye ihracı yoluyla dünya üzerindeki kârlı alanlara yatırım yaparak sağlamışlardı. Öte yandan krediye dayalı bu sermaye ihracı, birikim çevriminin genişlemesiyle doğrudan bağlantılıydı. Sermaye çevrimi sırasında genişleme yavaşladığında üretimden beslenen kredinin genişlemesi de yavaşlamaktaydı. Ancak küresel olarak sermayenin kredi talebi ile uluslararası rezerv olarak ABD Doları'nın kabulü, ABD'nin üretimin genişlemesinden daha büyük oranlarda kredi çıkarmasını mümkün kılmıştır. Diğer taraftan üretkenliğin nispi olarak geri kalmaya başladığı bir dönemde büyük ölçüde dolar çıkarımı, kağıt parada gerçek bir değer düşmesi meydana getirmiştir. ABD'nin dış açıkları kritik düzeye ulaşmıştı ve bu açıkların finansmanı Doların rezerv para olarak kabul edilmesi nedeniyle diğer uluslar tarafından sağlanmaktaydı. Ayrıca gelişmekte olan Alman ve Japon sermayeleri üretkenlikte ABD sermayelerini geride bırakmaya başlamıştı (Bullock ve Yaffe, 2009: 290).

1973 krizinin sermaye birikiminin yavaşlaması sonucu ortaya çıkan işsizlik ile uluslararası para sisteminin serbestleşmesi ve başlangıçta yalnızca ABD içinde yaşanan enflasyonist sürecin diğer ülkelerde emisyonu artırmaları sonucu küresel bir hal alması nedeniyle durgunluk içerisinde enflasyon biçiminde yaşanmasına neden olmuştur. Sermayenin birikim sürecinde 1970'lerin sonlarına doğru yaşanan kâr oranlarındaki düşme ile birlikte, uluslararası para sisteminin altın kambiyo standardına dayanan sabit değerli Dolar ile işleyen biçimi de son bulmuştur.

3.3.1. Altın Eş Değerliliğinin Kaldırılması ve Uluslararası Para Sistemsizliği

1944 yılında kabul edilen altın-döviz sisteminden 1970'li yıllarda kapitalist üretim biçiminde yaşanan köklü yapısal değişiklikler ve sistemin yeni bir krize girmesiyle sonlanmıştır. 1971 yılında "Nixon Şok" olarak adlandırılan Doların altın eşdeğerliğinin kopması olarak nitelendirilen ve yüksek devalüasyonlar nedeniyle ABD'nin artık doların altın karşılığını kaldırdığını "ilan etmesiyle" sonuçlanan süreç sonrasında sistemin reformuna ya da yeni bir uluslararası para sisteminin yaratılmasına yönelik pek çok öneri yapılmıştır. Bu öneriler arasında esnek kur uygulamaları, altın standardına yeniden dönüş, bu iki sistem arasındaki uygulamalar ve ortak para alanlarının oluşturulması sayılabilir.

1970-1980 yılları arasındaki krizin ardından artık her ulus kendi para sistemini kullanmaya başlamış, bunun yanında bazı ülkeler kendi paralarını başka bir ülkenin parasına bağlarken, bazı ülkeler de parasal birlikler oluşturmak yoluyla iyi işleyen bir uluslararası para sistemi oluşturmaya çalışmıştır. Ancak küresel olarak yerleşmiş bir

sistemden bahsedilememektedir. Ayrıca döviz kuru sistemlerinin, küresel bir uluslararası para sisteminin yokluğunda, ülkelerin özgün ekonomik koşulları ve uluslararası ilişkilerine bağlı tercihleriyle uygulanıyor olmasıyla, dünya “sistemsiz” bir para sisteminin uygulandığı süreci yaşamaya başlamıştır. Altın standardı ya da Bretton Woods gibi evrensel sistemler dışında bir ilişkiyi tanımladığından ve ulusal tercihlerin piyasalarla ilişkilendirilmesi anlamına geldiğinden “sistemsiz” uluslararası para sistemi, döneminin para sisteminin özgünlüğünü oluşturmaktadır.

1980 sonrası oluşan uluslararası para sisteminin temel özelliği paranın artık sabit bir altın karşılığı olarak basılmaması, emisyonun arttırılmasının ülkelerin ekonomik koşulları tarafından belirlenmesidir. Diğer yandan sistemin uluslararası kuruluşların denetimi ve egemenliğindeki yapısı dağılmıştır. Ticaretin hızla uluslararasılaşması ve ticaret hacmindeki artışlar diğer yandan para sermayenin uluslararası hareketinde hızlanmalar, finansal alandaki gelişmeler ve borsaların uluslararası ekonomi içindeki işlevlerinin yüksek boyutlara ulaşması dolayısıyla sermayenin bu yeni üretkenlik düzeyindeki gelişmesi ve birikim eğilimi uluslararası ticari ilişkilerin kurulmasına aracılık eden uluslararası para sisteminin sabit ya da ayarlanabilir sabit kurlar üzerinden Altına endekli bir şekilde işlememesi zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Dolaşım aracı toplumun yeni üretken güçleri tarafından yeniden biçimlendirilmiş olmaktadır. Böylece başlangıçta altına konvertibl dolar üzerinden kurulan ve sistemin bütünü açısından gelişmeye olanak tanıyan para sistemi, özellikle krizin neden olduğu eşitsiz gelişmeler sonucunda yeniden rasyonel bir biçime kavuşmaktadır.

3.3.2. Son Tarihsel Krizin Ayak Sesleri

Kapitalist üretim biçiminin karşı karşıya kaldığı son tarihsel kriz, ABD konut piyasalarında 2006 yılından itibaren görünür hale gelmiş ve 2008 yılında başta ABD olmak üzere bütün kapitalist dünya ekonomilerine yayılmıştır. 2008 yılında küresel krizin patlak vermesiyle birlikte tüm dünyada mal ve hizmet piyasalarında ciddi daralmalar yaşanmıştır. 1990 sonrasında finansallaşma ve sermayenin 1980’lerde emek kesimi karşısında kaybettiklerini geri almak için iyiden iyiye arttırdığı Neo-liberal saldırı ile birlikte ülke piyasalarının daha karmaşık hale gelmesi, krizin uluslararası etkisinin büyüklüğünde özellikle etkili olmuştur. Diğer tarihsel örnekleri gibi dolaşım alanında patlak vermesi doğrudan finansal bir kriz olarak tanımlanmasına neden olsa da, kısa sürede tüm dünyada üretim sürecini etkisi altına almasıyla, krizin, kısa dönemli spekülatif bir konjonktürel sapma olmadığı görülmüştür. Başlangıçta tıpkı 1929’da dizginlenemeyen finansal alanlara yönelik şikâyetler gibi 2008’de yerini türev ya da toksik kâğıtların finansal sistem üzerinde yarattığı risklere ve aç gözlü finansal kuruluşlara yönelmiştir.

Ağustos 2008 yılı öncesi dünyada ve ABD’de yaşanan ekonomik olumsuzluklar, küresel ekonomik krizin altyapısını oluşturmuştur. Her ne kadar 2006 yılında görünür olsa da aslında finansal piyasalara dair beklentiler daha önceden kötüleşmeye başlamıştı. ABD’de sanayi malları fiyatlarında Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) deflatoründe 2006 yılında % 4,1 olan artış, 2007 yılında % 3,4 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca Amerikan Merkez Bankası

(FED) 2008 yılı tahmini Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) büyüme oranlarını daha önce beklenti olarak açıkladığı % 1,3-2 düzeyinden, % 0,3-1,2 seviyesine revize etmiştir. Reel sektördeki daralma ekonomik göstergelerde kendini hissettirmeye başlamışken; hizmetler sektöründe fiyat artışları 2006 yılında % 12,1 iken 2007 yılında bu oran % 2,8 olarak gerçekleşmiştir. Sektörün büyüme oranları 2007 yılında % 4,2'den % 3,2'ye gerilemiş, bu gerilemenin temel nedenleri arasında ise leasing ve gayrimenkul sektöründeki yavaşlama ile sigorta ve finans sektörlerindeki aksaklıklar sayılmıştır.

2002 yılında düşük enflasyon oranlarının etkisiyle FED faizleri % 1'e kadar düşürmüştü. 2002-2004 yılları arasında devam eden düşük faiz politikaları 2004 yılıyla birlikte talepte bir canlanmaya neden olmuş; hammadde ve petrol fiyatlarında büyük oranlarda artışlar gözlemlenmiş ve bu durum ekonomide bir enflasyon baskısı yaratmıştır. FED bu defa enflasyona, faizleri yükselterek müdahale etmiş, faiz oranları % 5,25'e kadar yükselmiştir. Her ne kadar 2006 yılında yüksek faizler etkili olsa ve enflasyon % 2,5 düzeyine kadar düşürülse de 2007 yılında yüksek faize rağmen enflasyon baskısı altında tutulamamış ve oran % 4,1'e yükselmiştir. Enflasyon ile mücadele ederken faiz oranlarında yaşanan bu artış; 2000 yılının sonlarından itibaren ABD'de daralan ekonomiyi canlandırmak için faiz oranlarının düşürülmesi ve uygulanan para ve maliye politikaları ile genişleyen likidite hacmine daraltıcı etki yaratmıştır. Kredi hacminde 2006 yılında % 13,2 oranında bir artış sağlanmışken, 2007 yılında bu oran % 4,8 olarak gerçekleşmiştir.

Tüketimdeki canlılıkla ilişkili olan işsizlik verileri, 2007 yılıyla birlikte yükselmiş ve 2008 Nisan ayı itibariyle % 5,1'e ulaşmıştır. Enflasyonla mücadele için FED'in yaptığı faiz indirimleri de göz önünde bulundurulduğunda, 2006 yılından itibaren enflasyon verileri, işsizlik oranları ve sanayi üretimi verileri birlikte ele alındığında ekonomideki durgunluk beklentilerinin oluşmaya başladığı söylenebilir.

Sanayi üretim endeksinin artış hızı 2006 yılında % 2,9'dan, 2007 yılı sonunda % 1,2'ye gerilemiştir. İşsizlik rakamları ise 2007 sonunda % 4,4'ten % 5'e yükselmiştir. İşsizliğin ve enflasyonun aynı anda yükselmesi ve bununla beraber dünyadaki hammadde fiyatlarındaki hızlı yükseliş, ülkede meydana gelebilecek bir talep daralmasıyla birlikte resesyonun ötesinde ekonomiye dair stagflasyon beklentilerini de güçlendirmiştir. Nitekim FED'in büyüme hızındaki yavaşlama ile birlikte faiz oranlarını düşürmeye başlaması kriz algısını güçlendirmiş ve emlak piyasasındaki spekülasyonun patlak vermesiyle 2008 yılında faiz oranları % 2'ye kadar düşürülmüştür (Demir vd. 2008:33-35). Faiz oranlarındaki düşüş ve Amerikan Dolarında yaşanan değer azalışları küresel sermayenin hareket etme dinamiklerini engellemiştir.

Bu durum cari açığı yüksek düzeyde olan ülkeler açısından izleyen dönemde bir borç ifası sorununun yaşanacağını göstermekteydi. Dolayısıyla dünya ekonomisinin karşı karşıya kaldığı durum, finansal bir krizi takip eden yaygın borç krizlerinin yaşanması değil, kapitalizmin halen devam etmekte olan son tarihsel krizidir. Finansal krizler, borç krizleri ya da parasal krizlerin tümü, bu tarihsel krizin süreci boyunca kapitalist üretim ilişkileri içerisindeki görünümüdür.

3.4. 2008 Krizi: Kapitalizmin Son Tarihsel Krizi ve Uluslararası Para Sisteminde Çözüm Arayışları

2008 krizinin teknolojik devrimi, 1970'lerden itibaren yaşanan dönemin temel teknolojik buluşu olan çipli üretim ya da dijital devrimdir. Son tarihsel krizin teknolojik değişimi, makinenin dışında gerçekleşmiştir. Aletten makineye geçişte üretici güçlerde nasıl bir sıçrama gerçekleşti ise şimdi de makineden yeni bir düzeye sıçramaktadır. Çip ve bilgisayar artık makine değildir. Makinenin aşıldığı yeni bir durumdur (Akarca vd., 2010: 90). Çipli üretimin, üretim sürecinin geneline egemen hale gelmesiyle oluşan bu yeni koşullara iletişim ve ulaşımdaki gelişmeler eşlik eder. Emek üretkenliğinin artışı ile artan meta kitlesi, bir yandan yeni hammadde kaynaklarını zorlarken diğer yandan da pazarın genişlemesinin koşullarını yaratır. Önceki ölçeğin üzerine çıkan bu yeni genişleme dalgası, aynı zamanda, iletişim araçlarında ve taşımacılıkta yeni gelişmeleri koşullar. Telgraf, telefon ve şimdi internet bunun örnekleri olarak değerlendirilebilir. Meta-sermayenin olduğu kadar para-sermayenin de hareketi, paranın dolaşım hızı, iletişim ve ulaşımdaki gelişmeler tarafından karşılanır.

Üretim sürecinde, emek gücünün vasıfsızlaşma süreci, artık üretme eyleminin kendisine dairdir. Bu durum, insanlık için aşılması güç iki eşğin aşıldığını tanıtlar. İlki, canlı emeğin konusu olan üretme eyleminin, emeğin tüm halleriyle birikmiş ölü emeğin konusu haline gelişinin önünde kapitalist üretim ilişkileri dışında gerçek hiçbir engel kalmamıştır. Bu durum, insanı, zorunluluklar dünyasından özgürlükler dünyasına geçişin olanaklarına sahip kılar. İkincisi ise, insanı üretme eylemi karşısındaki farklılıkları nedeniyle bölen, ayırıştıran tüm eşitsizliklerin ortadan kalkma olanağının belirmiş olmasıdır. Makinenin, sanayi devrimiyle yaptığı – kadın emeği, erkek emeği, çocuk ve yaşlı emeği arasındaki kol gücüne dayalı ayrımları ortadan kaldıran dönüşüm – şimdi bilgisayar ve çip aracılığıyla kafa emeğinde yaşanmaktadır. Çipin üretim sürecinde yarattığı temel devrim sanayi devrimine özgü kafa ve kol emeği arasındaki ayrımın ortadan kalkarak makineye devredilmesiyle birlikte, emek gücünün özgürleşmesi için gerekli bütün şartları olgunlaştırmıştır.

3.4.1. 2008 Tarihsel Krizi ve Uluslararası Para Sistemini Yeniden Yapılandırma Arayışları

2008 tarihsel krizinin ortaya çıkışıyla birlikte, öncelikle finansal piyasalarda görülen çöküş daha sonra dünya ekonomilerinin reel sektörlerini de etkilemiş küresel ölçekte işsizlik, borç darboğazları, iflaslar gibi pek çok olguyla bu ekonomileri karşı karşıya bırakmıştır. Krizin ortaya çıkışının ardından uluslararası para sisteminin işleyişiyle ilgili tartışmalar da başlamış ve çeşitli çözüm önerileri getirilmiştir.

3.4.1.1. Altın Para Sistemi Yeniden

Her ne kadar altının, sabit ve istikrarlı bir kur ilişkisi yaratarak uluslararası ekonomik ilişkilerin son derece sağlam bir şekilde yürütülmesini sağlayabileceğine dönük fikirler olsa da, üretici güçlerin gelişmişliği ve günümüz mevcut ekonomik ilişkilerin geldiği düzey göz

önünde bulundurulduğunda, altın standardı sisteminin yeniden kurulmasına dönük ciddi engeller mevcuttur. Bunlardan birincisi mevcut altın stokunun dünya ticaret hacminin cari düzeyine ve gelişimine ayak uyduramayacak olmasıdır. İkinci bir sebep krizin etkileri nedeniyle de yaşanan uluslararasıdaki hegemonik boşluktan kaynaklı olarak sistemin işleyişini teminat altına alabilecek bir ülkenin bulunmamasıdır. Diğer taraftan gerek ABD gerekse de AB böyle bir yükümlülüğün altına girmekte son derece isteksizdirler. Üçüncü bir neden olarak mevcut ekonomi politikaları bağlamında temel olarak enflasyon ve işsizlik gibi değişkenlerle mücadele eden ekonomilerin açık bütçeli ekonomiler olarak fiyat istikrarının sağlanmasının son derece katı koşullara bağlı olduğu ve sistemin devamlılığının da teminatı olduğu altın para standardına geçişi reel olarak mümkün görmemeleridir.

3.4.1.2. Küresel Bir Re-Regülasyon

Küresel ekonominin içinde bulunduğu darboğazı aşmasıyla ilgili diğer bir öneri küresel re-regülasyonların sağlanmasıdır. Bu devletin ekonomiyi düzenleyen kurumlar üzerindeki etkisini arttırarak aynı zamanda bu kurumların işleyişini ve politikalarını kontrol eden bir mekanizma olarak ekonomik süreçte yer almasını ifade etmektedir. Öte yandan müdahalenin düzeyi özel sektör yönetim kurullarında devletin temsil edilmesini ve sermayenin “vahşi rekabetinin” bir anlamda dizginlenmesini sağlayacak önlemlerin alınmasını içermektedir.

Ekonomideki aksaklıkların piyasa reformlarından çok bu reformlarla birlikte gelişmesi gereken düzenleyici kurumsal alt yapı eksikliklerinden kaynaklandığını öngören bu görüş çözüm olarak piyasa reformlarının düzenleyici kurumsal reformlarla tamamlanmasını ileri sürmektedir. Bu politikalar ekseninde bağımsız düzenleyici bir takım kurumlar aracılığıyla politikaların ve kurumların denetlenmesi amaçlanmaktadır. Bu durum aslında 1980 öncesi tüm dünyada bir rüzgar olarak ortaya çıkan de-regülasyon ve liberalleşme politikalarının ekonomi içerisinde yol açtığı yıkıcı etkileri giderici bir öneri olarak geliştirilmiştir. Bu öneri de kendisini devletin düzenleyici rolünün yükselişi ve kendiliğinden işleyecek olan piyasalara devletin müdahale etmesinin gerekip gerekmediği tartışmaları içinde bulmaktadır.

3.4.1.3. Yeni Bir Uluslararası Rezerv Para Yaratmak

Ulusal paraların yanında uluslararası likidite ihtiyacını karşılayacak uluslararası alanda kabul gören bir rezerv para önerisinin temel nedeni, uluslararası ticaretin ve uluslararası yatırımlar ile döviz rezervlerinin yetersizliklerinden kaynaklanacak uluslararası ekonomik ilişkilerdeki kesintileri önlemek, finansal ve parasal krizlerin ortaya çıkışına engel olmaktır. Böyle bir paranın yaratılmasının aynı zamanda ulusal paralar arasındaki döviz kuru dengesizlikleri ve ödemeler dengesi açıkları söz konusu olduğunda açık veren ülkeye yapılacak kaynak aktarımları gibi sorunları ortadan kaldıracağı düşünülmektedir. Ancak böyle bir sistemin kurulması diğer taraftan bu sistemin yürütülmesiyle ilgili kurumlar üzerinden bir hegemonya mücadelesine yol açması nedeniyle sürdürülebilirliğinin güç olduğu da ileri sürülmektedir.

Öte yandan uluslararası bir rezervin bir dünya parası olarak yaratılabileceğine dönük tartışmalar da mevcuttur. Bu tartışmanın en ateşli savunucularından biri Mundell'dir. Mundell'e (2002: 10) göre uluslararası para sisteminin karşı karşıya olduğu üç önemli sorun vardır, birincisi küresel bir hesap biriminin yokluğudur. İkinci olarak küresel bir dünya merkez bankasının bulunmamasıdır. Son olarak döviz kurlarında istikrarın sağlanmasıyla yükümlü bir mekanizma ya da anlaşmanın bulunmayışıdır. Mundell'e göre tüm bu sorunların üstesinden, dünya ekonomisinde egemen devletlerin paralarından oluşturulacak bir sepet kur ile yani dünya parası ile gelinebilecektir. Bretton Woods öncesi Keynes ve White'in önerilerine çok benzeyen bu öneri diğer taraftan merkezde yer alan ülkelerin karşı karşıya kalacağı parasal sorunlar karşısında oldukça kırılgan olarak değerlendirilmektedir. Diğer taraftan üçüncü bir öneri Çin tarafından IMF hesabındaki Özel Çekme Hakları (SDR)'nin uluslararası rezerv olma özelliği kazandırılarak dünya piyasasına kazandırılması yönünde gerçekleşmiş ancak ABD'nin karşı çıkışı nedeniyle olanaklı olmamıştır.

3.4.1.4. Küresel Mali ve Parasal Politikaları Belirlemek

Kriz sonrası dönemin parasal sistemine dair son öneri ise küresel çapta mali ve parasal politikaların koordinasyonlu bir biçimde belirlenmesidir. Bu kapsamda kriz sonrası süreçte toplanan G-20 zirvelerinde uluslararası politika birliğinin sağlanmasında IMF'nin ve DB'nin rollerinin yeniden tanımlanması ve bu kurumları çeşitli reformlarla daha işlevsel hale getirerek uluslararası piyasalarda istikrarın sağlanması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda IMF'in yetkileri, mali ve finansman görevleri, çok taraflı gözetim işlevi ve yönetimi gibi konularda küresel reformların gerçekleştirilmesi kararları alınmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde ise, uluslararası para sistemine dair 2008 krizi sonrasında getirilen önerilerin küresel anlamda geçerli bir çözüm yaratma işlevleri çok da gerçekçi olmamıştır. İçinde bulunulan kriz sürecine dair alternatif yaratacak politikalar ya da önerilerden çok, kısmi düzenlemeler etrafında toplanabilecek olan genel olarak kabul gören kriz sonrası öneriler, henüz uluslararası para sisteminin geleceğine dair bir perspektife sahip değildir.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Kriz; yüzlerce yıl önce başlamış olan sermayenin kolektifleşmesi sürecinin servetin toplumsallaşmasının koşullarını olgunlaştırmasını, bu olgunlaşmaya tekabül eden bir dönüşüm yaşanmaması durumunu ifade etmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinde, rekabet baskısı, üretilen toplam toplumsal artı değerden pay alma mücadelesi, kapitalistlerin her birinin kendi üretim sürecindeki sermayesinin organik bileşimini arttırması sonucunda kâr hadlerinin düşmesi, toplumsal ölçekte yeniden üretimin başarılabilmesi ve sermaye birikiminin olanaksız hale gelmesine neden olmaktadır. Ayrıca, sermayenin değersizleşmesi ile sonuçlanan ve bu anlamıyla kendi çözümünü de önüne koyan bir durumdur. Sorunun temelinde üretici güçlerde ortaya çıkan gelişmeler

ile üretim/mülkiyet ilişkileri arasındaki çelişki yatar. Tüm bu nitelikleri dolayısıyla krizler ve bu süreçte yaşanan toplu iflas ve değersizleşme süreçleri de bireysel bir durum olmaktan çok sınıfsal bir olgudur. Kapitalist üretim biçiminde krizler çevrimsel ya da tarihsel olarak iki biçimde ortaya çıkmaktadır. 8-10 yıllık sabit sermaye yatırımlarının yenilenmesiyle oluşan krizler çevrimsel krizler olarak tanımlanırken; kâr oranlarının düşme eğilimi yasası nedeniyle sistemin tümünün yapısal bir bunalımın içine girdiği krizler, tarihsel krizler olarak tanımlanmaktadır.

Tarihsel olarak teknolojik gelişmelerle, mevcut üretim biçiminde ve toplumların yeniden üretim ilişkilerinde devrimsel değişikliklere neden olan şey üretici güçlerdeki sıçramalı gelişimlerdir. Diğer taraftan bu tarihsel gelişmeler sistemin yeniden üretiminin ve sermaye birikiminin temeli olan kâr oranlarının seyrinde önemli değişimlere neden olmaktadır. Dolayısıyla krizler ve kriz yasası olarak kâr oranlarının düşme eğilimi, sistemin hem tıkanmasının hem de yeniden daha büyük ölçekte başlamasının tarihsel duraklarını meydana getirmektedir. Bu tarihsel krizler bir bütün olarak paradigmal değişikliklere yol açmaktadır. İktisat akımlarından çalışma ilişkilerine, kavramların yeniden tanımlanmasından birikimin yeni koşullarına değin bütün bir süreç, yeni gelişmekte olan koşullara uyumlu bir biçimde yeniden şekillenmektedir.

Bu bağlamda tarihsel krizlerin ardından sistemin yeniden üretime devam edebilmesi ancak mevcut yapısında ve kurumlarında bir dizi değişikliğin meydana gelmesiyle mümkün olmaktadır. Dolayısıyla tarihsel bunalımlar, uluslararası para sistemlerinin değişiminin zamansal göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Uluslararası para sistemleri kapitalizmin bu tarihsel krizleriyle ilişkili bir biçimde yeniden biçimlenmekte, değişmekte, oluşacak yeni kapitalizmin koşullarına uyum sağlayacak biçimde dönüşmektedir. Uluslararası para sistemlerindeki değişiklikler, krizlerin geciktirilmesi, etkisinin azaltılması ya da aşılması için uygulanan politikalar olarak değerlendirilebilir. Ancak kapitalizmin çevrimsel krizlerinde ulusal para politikaları ön planda iken, daha büyük ve dünya ölçeğinde gerçekleşen tarihsel krizlerde ise uluslararası para politikaları uygulanma biçimleri, tasarımları hatta bütünüyle sistemin değiştiği gözlenmektedir. Dolayısıyla Tarihsel bir analizle elde edilen bu ilişki özellikle 2008 krizinin ardından gerek merkez bankalarının politika çerçevelerini değiştirmek zorunda kalmaları, gerekse parasal sistemin düzenlenmesi amacıyla çeşitli revizyonlara gitmesiyle kendini doğrulamaktadır. Bu bağlamda günümüzde ortaya çıkan “blockchain” ya da dijital paralar gibi teknik dönüşümlerin nedenlerinin ve niteliklerinin, 2008 tarihsel krizini ortaya çıkaran tıkanma ve krizden çıkışı mümkün kılacak robotlu üretim, üç boyutlu yazıcıların üretim sürecindeki kullanımının genelleşmesi gibi bir takım teknik dönüşümlerle birlikte düşünülmesi gerektiği vurgulanmalıdır.

Sonuç olarak, uluslararası para sistemlerindeki politika müdahaleleri ya da revizyonlar bir tarafa bırakıldığında, yapısal değişimlerin temel nedenlerinin kavranmasında, tarihsel krizler ve bu krizlere neden olan üretici güçlerdeki teknik/teknolojik gelişim ve dönüşümlerin kavranması anahtar bir rol oynamaktadır. Çünkü bu tarz küresel dönüşümlerin temel nedenleri bu alt yapısal gelişmelerin birer sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Aglietta, M. ve Rebérioux, A. (2005). *Corporate Governance Adrift: A Critique of Shareholder Value*, Massachusetts: Edward Elgar Publishing.
- Akarca, G. vd. (2010). *Paktalos Irmağının Kıyısından Kriz Notları*, İzmir: Etki Yayınları.
- Akat, A. S. (2009) *İktisadi Analiz*, Ankara: Efil Yayınevi.
- Aktan C. C. ve Şen, H. (2001). Ekonomik kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri. *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, 7(42), Kasım-Aralık, 1225-1230.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2009). *Türkiye’de ve Dünyada Ekonomik Bunalım, 2008-2009*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Başer, E. N. (2011). *I. Sanayi Devrimi’nde Teknolojik Gelişmenin Rolü*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Bedirhanoglu, P. (2010). Küresel Kapitalist Krizin Yeniden Düşündürdükleri: Finansallaşma ve Devlet. *Praksis, Bahar*, 22, 41-71.
- Böhm-Bawerk, E. (2006). *Marx ve Marksist Sistemin Bitişi*. Can Madenci (Çev.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Carchedi, G. (2011). *Behind the Crisis: Marx’s Dialectics of Value and Knowledge*. Leiden: Brill.
- Clarke, S. (2007). *Marx’ın Kriz Teorisi*. Cumhuriyet Atay (Çev.). İstanbul: Otonom Yayınları.
- Çağlar, Ü. (2003) *Döviz Kurları Uluslararası Para Sistemi ve Ekonomik İstikrar*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Dallery, T. (2009). Post-Keynesian Theories of the Firm under Financialization. *Review of Radical Political Economics*, 41, 492–515.
- Delice, G. (2003). Finansal Krizler: Teorik ve Tarihsel Bir Perspektif. *Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 20, Ocak-Haziran. Erişim tarihi 22 Mart 2014, <http://iibf.erciyes.edu.tr/dergi/sayi20/delice.pdf>.
- Dumenil, G. ve Levy, D. (2004a). The Real And Financial Components Of Profitability (USA 1948–2000). *Review Of Radical Political Economics*, 36, 82–110.
- Eğilmez, M. (2008). *Küresel Finans Krizi*, Ankara: Remzi Kitabevi.
- Eichengreen, B. (2008). *Globalizing Capital: A History Of The International Monetary System (2. Edition)*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Epstein, Gerald A. (2005). *Introduction: Financialization and the World Economy*, Northampton: Edward Elgar Press.

Kapitalizmin Tarihsel Krizleri ve Uluslararası Para Sistemlerine Etkileri

- Erdoğan, B. (2006). *Gelişmekte olan ülkelerde finansal krizler ve finansal kriz modelleri*. (Yüksek lisans tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Eren, A. ve Süslü, B. (2001). Finansal Kriz Teorileri Işığında Türkiye'de Yaşanan Krizleri Genel Bir Değerlendirmesi. *Yeni Türkiye*, 7(41), Eylül-Ekim, 662-674.
- Ertuğrul, A. (2014). *Ekonomik Teori ve Analizin Tarihi*, Ankara: Efil Yayınevi.
- Foster, J. B. (2008). *Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Hilferding, R. (1995). *Finans Kapital cilt I*. Yılmaz Öner (Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2005). *Sanayi ve İmparatorluk*, Ankara: Dost Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2008a). *Devrim Çağı 1789-1848*. Bahadır Sina Şener (Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2008b). *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*. Yavuz Alogan (Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2009). *Sermaye Çağı 1848-1875*, Bahadır Sina Şener (Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2010). *İmparatorluk Çağı 1875-1914*. Vedat Aslan (Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Işık, S. (2010). *Para, Finans ve Kriz, Post Keynesyen Yaklaşım* (2. Baskı), Ankara: Palme Yayıncılık.
- Kaymak, M. (2008). *1873-96 Krizi: Kapitalizmin Uluslararasılaşması ve Osmanlı İktisadiyatı*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/İktisat Anabilim Dalı, Ankara.
- Kazgan, G. (2010). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi* (15. Baskı), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kibritçioğlu, A. (2001). Türkiye'de Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969-2001. *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, 7(41), Eylül-Ekim, 174-182.
- Kliman, A. (2012). *The Failure of Capitalist Production: Underlying Causes of the Great Recession* London: Pluto Books.
- Köymen, O. (2007). *Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye, Dünya*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Kuhn, S. T. (2015) *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, İstanbul: Kırmızı Yayınları.

- Lapavistas, C. (2010). *Finansallaşmış Kapitalizm: Kriz ve Finansal Müsadere, Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi içinde* (25-75). İstanbul: Yordam Kitap.
- Luxemburg, R. (2004). *Sermaye Birikimi*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Marx, K. (2004). *Kapital I* (7. Baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2005). *Ekonomi Politüğın Eleştirisine Katkı* (6. Baskı).
- Marx, K. (2006). *Kapital III* (7. Baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- Mishkin, F. S. (2001). Financial Policies and the Prevention of Financial Crises in Emerging Market Countries. *NBER Working Paper Series, working paper0887, 2*, Cambridge.
- Moseley, F. (1990). *The Falling Rate of Profit in the Postwar United States Economy*, New York: St. Martin's Press.
- Moseley, F. (2003). Marxian Crisis Theory and the Postwar US Economy, A. Saad-Filho (ed.), *Anti-Capitalism: A Marxist Introduction*. Pluto Press: London.
- Mundell, R. A. (2002). After 40 years – Towards a more Stable Monetary World. *The OECD Observer, December*. Erişim Tarihi 16.09.2013. http://www.oecdobserver.org/news/archivestory.php/aid/882/After_40_years:_Towards_a_more_stable_monetary_world.html.
- Orhangazi, Ö. (2008). *Financialization and the US Economy*. Edward-Elgar Publications.
- Öney, E. (1980). *Uluslararası Para Sistemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 448.
- Roberts, M. (2014). *The Nature of Current Long Depression*. Presentation at Marxism 2014. London: 11 July. <https://thenextrecession.files.wordpress.com/2014/07/the-nature-of-current-long-depression.pdf>.
- Saklı, A. R. (2007). Kapitalist Gelişim Sürecinde Fordizm ve Post-Fordizm. *Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası, Makaleler*. Erişim Tarihi 20.03.2014, <http://www.ses.org.tr/images/dokuman/fordizmpostfordizm.pdf>.
- Savaş, V. F. (2004). *Dünya Ekonomi Sistemi*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları, Sayı: 16.
- Savaş, V. F. (2010). *Uluslararası Para Sistemi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Savran, S. (2013). Üçüncü Büyük Depresyon: *Kapitalizmin Alacakaranlığı*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Seyidoğlu, H. (2003). *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama* (15. Baskı). İstanbul: Güzem Can Yayınları.

Kapitalizmin Tarihsel Krizleri ve Uluslararası Para Sistemlerine Etkileri

- Shaikh, A. (2009). Dünya Kapitalizminin Krizi. *Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş* içinde, Satlıgan, Nail ve Savran, Sungur (Der.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Shaikh, A. (2010). The First Great Depression of the 21st century, (in eds. L. Panitch, G. Albo and V. Chibber), *Socialist Register 2011: The Crisis This Time*, London: Merlin Press.
- Sönmez, S. (2005). *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye* (2. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Subaşat, T. (2016). *The Great Financial Meltdown Systemic, Conjunctural or Policy Created?* UK: Edward Elgar Publications.
- Şişman, M. (2011). *Uluslararası Paranın Ekonomi Politikası ve Kriz*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Töre, N. (1972). *Uluslararası Para Sistemi ve Az Gelişmiş Ülkeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 310.
- Turan, G. G. (1980). *Uluslararası Para Sistemi Dünü ve Bugünü*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Turgut, M. (2010). *Neoliberal İktisat Politikalarının Kriz Oluşumuna Etkisi: Türkiye Örneği*. (Basılmamış yüksek lisans tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ural, M. (2003). Finansal Krizler ve Türkiye. *Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 11-28.
- Wolfe, A. D. (2011). Marx'ın Kriz Teorisi. Uğur Selçuk Akalın (Ed.). *Kapitalist Kriz ve Marksist Teori* içinde. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Yeldan, E. (2009). Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007-2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde? *Çalışma ve Toplum Dergisi*.
- Yılmaz, Ö. vd. (2005). İktisadi Kriz Kuramları, Finansal Küreselleşme ve Para Krizleri. Erciyes Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, 24, Ocak-Haziran <http://iibf.erciyes.edu.tr/dergi/sayi24/oymaz.pdf>.